СТАНІСЛАВА ГАРКОТОВА

КОРДОН

Історії зі словацько-українського прикордоння

СТАНІСЛАВА ГАРКОТОВА

КОРДОН

Історії зі словацько-українського прикордоння

СТАНІСЛАВА ГАРКОТОВА: КОРДОН
Історії зі словацько-українського прикордоння

Перше видання, Ringier Slovakia Media, s.r. o.
Українська версія книги: SFPA – Slovak Foreign Policy Association
Переклала на українську мову: Дзвенислава Білоног

Видання підтримано в рамках проєкту «Безпечний та інклюзивний кордон між Словаччиною та Україною» – SIBSU, який отримав грант від Ісландії, Ліхтенштейну та Норвегії через EEA Grants. Проект було співфінансовано з державного бюджету Словацької Республіки.

Спільні зусилля на шляху до зеленої, конкурентоспроможної та інклюзивної Європи.

авторські права © **Станіслава Ґаркотова, 2023**
фотографії © **Зузана Ґоґова**
дизайн та верстка обкладинки © **Ленка Богачова**
переклала на українську мову: **Дзвенислава Білоног**

Оригінальне словацьке видання © **Ringier Slovakia Media, s. r. o**
Українська версія книги © **SFPA – Slovak Foreign Policy Association**
ISBN **978–80–89645–30–5**

189

Зміст

Пролог 8

Рухливий кордон 14
Серед вовків і ведмедів 32
Дива з Княгині 58
Дерев'яні церкви 72
Люди, яких немає 92
Розділене село 106
Сухопутний порт 116
Темрява під лампою 134
По-нашому 152
Театр посеред війни 170
Майбутнє кордону 188
Путівник Ужгородом 202

Епілог 214
Примітки 218
Подяка 223
Біографія авторки 224
Біографія фотографки 225

Пролог

Під час мандрувань словацько-українським прикордонням мені не раз здавалося, наче кордон між Словаччиною і Україною утворений горами і річками. На півночі з-під гребеня Великого Буківця та Чертежа струменіють потоки, які шукають шлях через долини до ріки Уж (словацькою Уг – прим. перекл.). Майже 130-кілометровий струмок бере початок у горах над селом Ужок на південних схилах Верхнього Вододільного хребта і звивається місцевістю, неначе вуж. Зрештою в перекладі з української ця назва і справді означає "вуж". За Ужгородом, біля села Пінківці, він повертає і перетинає кордон. Позначена на мапі межа для річки не має значення. На західному боці Уж впадає в Лаборець, а той у Латорицю, що бере початок в українських Карпатах над селом Латірка.

На півдні вздовж кордону, у глибині заплавних лісів, протікає річка Тиса. Одна з її приток (Біла Тиса – прим. перекл.) знаходиться на схилах масиву Говерла. У Тису впадає Бодрог – місце злиття річок Ондава й Латориця. Усі річки, струмки, потічки, притоки врешті-решт впадають у Дунай перед Белградом у Сербії. Вода, що струменіє з-під східних карпатських вершин і букових лісів, зустрічається в дельті на іншому кордоні – між Румунією та Україною, щоб наповнити Чорне море.

Лінію кордону творять дві точки на карті. У горах на півночі словацько-українсько-польського трикутника – це гора Кременець. На півдні вищезгадана річка Тиса утворює трикордоння між селами: словацьким Малі Траками, українським Соломоново та угорським селом Загонь. Між цими населеними пунктами знаходиться територія завдовжки 97,8 км, яка має свою історію, традиції та національне розмаїття.

Її заплутані та звичайні історії написані жителями крайнього східного словацького села Нова Седлиця, русинською Новоселиця, і жителями крайнього західного українського села Соломоново, колишнє Шоломоново. А також її писали мешканці Ужгорода – найбільшого міста на кордоні з його відомими кав'ярнями, кондитерськими та інтелектуальним стилем життя, й мешканці віддалених селищ і сіл, назви яких багатьом сьогодні нічого не говорять. Мало хто в Братиславі чи Києві знає, що захована серед

гір Княгиня, дала назву рідкісному метеориту, який вже понад 150 років зачаровує відвідувачів Національного музею природознавства у Відні. Назва цього села одразу впадає у вічі, коли дивишся на майже 300-кілограмове космічне тіло, яке століттями мандрувало космосом, щоб 9 червня 1866 року проникнути крізь атмосферу і з гуркотом впасти в лісі поблизу Княгині.

Здається, наче цей шматок хондриту сколихнув й історію і запустив її несамовитий рух. Усього кілька десятиліть знадобилося, щоб вибити зі звичної колії місцевих ґаздів, лісівників і склоробів. Перша світова війна, крах монархії, створення нової держави, чергова війна і, нарешті, кордон. Не символічний, як намалювала на мапі чехословацька влада після розпаду Австро-Угорської імперії, а суворий, непрохідний – радянський. Якщо ще вчора люди гнали через гору до лікаря у Великому Березному або рівниною на ринок в Ужгороді коней, запряжених у вози, то вже сьогодні їхній шлях перегороджували солдати із наказом розвертати і вози, і людей. Ліси оперезали колючим дротом, а вздовж полів і доріг повиростали сторожові вежі.

Одна з них досі стоїть за селом Улич. Біля неї фотографуються туристи, яких сяк-так перевіряють прикордонники, котрі патрулюють територію. Якби не державний кордон, можна було б перебігти прямо через ліс до села Забрідь на українській стороні. З пагорба, на якому стоїть вежа, видно не лише село, а й сам кордон, що петляє густими лісами. Його можна впізнати за вузькою смужкою зрубаних дерев, горезвісної "межі". Ліворуч - Словаччина, праворуч – Україна.

Саме в цих краях у 2021 році почала набувати реальних обрисів ідея написання книги репортажів про розділений кордоном регіон. Стоячи на пагорбі над лінією Арпада - системою бункерів часів Другої світової війни, я повністю усвідомила серйозність, широту і багатошаровість теми, а також дилему: з чого почати? Писати про саму лінію Арпада? Адже її залишки можна знайти і тут, і на українському боці біля села Жорнава. Про унікальні сільські вертепи, нерозривно пов'язані з Різдвом, яке святкують по обидва боки кордону 6 і 7 січня? Про військові кладовища часів Першої світової війни, де з обох боків кордону поховані чоловіки, які воювали в одній австро-угорській армії? Про розділене угор-

ське село, яке радянський диктатор Йосип Віссаріонович Сталін після війни перекроїв, як буханку хліба? Про радянські танки, які стріляли прямо по коліях у Чорній-над-Тисою? Про русинів, чия історія і існування також є частиною мого єства? Чи про людей, які живуть по український бік кордону і досі пам'ятають земплинський діалект – рідну мову своїх прадідів і прабабусь? Скільки сторінок мала б мати така книга?

Якось один словацький прем'єр-міністр (не буду називати його ім'я) сказав, що на Сході нічого немає. А я натомість зіткнулася з проблемою: з чого розпочати? Навіть найвіддаленіший куточок східної Словаччини – в принципі як і інші: в Ораві, Кисуцях, чи Ґемері – пропонує незліченну кількість історій. І винятковість, якій немає у світі аналогів. Зрештою, де ще можна зустріти 5 держав на такій відносно невеликій географічній території?

Кожна книга має свої межі, визначену кількість сторінок і завжди треба робити вибір, щось викидати. У випадку з "Кордоном" було так само. Репортажні історії доповнені кадрами фотографки Зузани Ґоґової. Уродженка села Чорне-над-Топлею вже кілька років фіксує життя прикордонного регіону. Через об'єктив своєї камери Зузана документує світ наших предків, з якого поступово зникає первісна автентичність. Саме тому я звернулася до неї і запросила приєднатися до моєї подорожі вздовж кордону. У 2021 році ми разом проїхали частину краю, який тягнеться від вершини Ряба Скала над селом Нова Седлиця до заплавних лісів біля Чорної-над-Тисою, і частину території, що в'ється від міста Ужгорода до пагорбів біля сіл Княгиня та Кострина. Ми шукали історії людей, які найкраще віддзеркалюють обличчя цього краю.

Однак у лютому 2022 року словацько-український кордон почав писати новий розділ. Вперше у новітній історії Словаччини та України він став символом безпеки. Тисячі жінок, дітей та людей похилого віку чекали на нас в Ужгороді, Малих Сельменцях та Малому Березному – трьох прикордонних переходах з українського боку. І пункти пропуску з іншого боку – Вишнє Німецьке, Великі Сельменці та Убля – дали нам змогу їх прийняти.

Втім книга репортажів "Кордон" не про російсько-українську війну (Станіслава Гаркотова написала книгу воєнних репортажів у 2022 році “Ми ще не вмерли" – прим. ред.). Хоча в одному з текстів простежуються долі людей з різних куточків України, які знайшли прихисток в Ужгороді. Ця книга про людей, які живуть своїми буденними, але неповторними історіями як із західного, так і зі східного боку кордону. Це картина регіону, який більшість словаків та українців сприймають лише як розділову червону лінію на мапі. Тому я присвячую цю книгу всім: людям по обидва боки кордону і тим, хто хоче зазирнути в життя сіл і містечок словацько-українського прикордоння.

STÁTNÍ
ŠKOLA MĚŠŤANSKÁ
S ČESKOSLOVENSKÝM
JAZYKEM VYUČOVACÍM

Рухливий кордон

Наприкінці XIX століття північ Земплинської та захід Ужанської жуп жили розміреним провінційним життям. Відень не звертав на них особливої уваги. Угорська знать цікавилася ними переважно тоді, коли хотіла розважитися на полюванні. Однак цьому етнічно, культурно і мовно різноманітному регіону судилося зіткнутися з багатьма викликами в наступному XX столітті і відіграти не останню роль в історії Центральної Європи.

За часів Австро-Угорської імперії географічне розташування сучасного словацько-українського прикордоння було витіснене на периферію монархії. Місцеві мешканці, як і люди з інших частин "забутої землі", боролися з пияцвом, неписьменністю, лихварством та епідеміями. Бідність змусила десятки тисяч людей покинути свої домівки, породивши ціле покоління "американів" (звучання словацькою мовою – прим. перекл.), або українською мовою "американтошів". Молоді чоловіки, а згодом їхні дружини та діти покидали віддалені гірські поселення та голодні долини, щоб спробувати щастя в далекому світі за морем. З кінця XIX століття американська промисловість бурхливо розвивалася, тому потребувала великої кількості робочої сили. Бачення кращого життя, представлене численними агентствами з працевлаштування та брокерами, щороку приваблювало десятки тисяч мешканців нинішньої східної Словаччини. Батьківщину залишали не лише словаки, але й русини, євреї, угорці та інші групи населення.

За словами Петра Шворца, історика з Пряшівського університету, угорські уряди відносно прихильно ставилися до еміграції. Причина цього була прозаїчною: як правило, за океан виїжджали представники бідніших верств населення, які мали змогу заробити на життя в Америці, тим самим пом'якшуючи соціальне невдоволення в країні. Водночас з Угорщини виїжджало і слов'янське населення, що полегшувало тодішньому урядові виконання

його довгострокової стратегічної мети – перетворення Угорщини на мононаціональну угорську державу[1]. Проте для прикордонних територій еміграція стала в певному сенсі катастрофою. Майбутнє регіону – найперспективніша частина населення – виїжджало за кордон. Залишалося переважно старше покоління, яке втрачало свої фізичні сили.

Американтоші швидко зорієнтувалися у великому світі. Вони вивчили мову, але в той же час створювали спільноти з власними школами, засновували релігійні та світські товариства. Також вони формували національну свідомість, яка, у випадку русинської громади, відіграла важливу роль у створенні майбутньої республіки. Чимало емігрантів через багато років повернулися на Батьківщину, де скуповували землю – єдину опору селянина. Вони почали соціально зростати та брати участь у громадському житті, наголошуючи на своїх національних правах. Таким чином, репатріанти незабаром опинилися під прицілом угорської влади, яка, за словами Шворца, звинуватила їх у панславізмі, що загрожував цілісності Угорщини. В результаті не всі американтоші витримали тиск і тому повернулися в еміграцію. Історик зазначив, що Будапешт дуже уважно стежив за всім, що робили словаки чи русини вже в еміграції. На основі інформації від консульств, які Австро-Угорщина мала в США, вона відправляла в регіони як римо-католицьких, так і греко-католицьких священників і підтримувала їх там фінансово.

Роль священників полягала у підтримці угорського патріотизму.

Однак перша світова війна перевернула життя з ніг на голову навіть на периферії монархії. Запеклі бої торкнулися і північного сходу Австро-Угорщини, де через карпатські перевали пробивалися російські царські війська. Але взимку 1915 року австро-угорські війська за допомогою своїх німецьких союзників відтіснили їх назад. До травня того ж року росіяни були змушені відступити, інакше ризикували потрапити в облогу під польськими Горлицями.

Орієнтовно тоді ж Томаш Ґарріґ Масарик, майбутній президент першої Чехословацької Республіки, почав наносити на мапу ймовірні кордони майбутньої держави. За словами історика Шворца, у 1915 році він створив свою карту з врахуванням ситу-

ації, яка склалася на полях битв. Запланована лінія кордону відрізала території за річкою Попрад шматком Списького, північчю Шариського і Земплинського комітатів. За припущенням Масарика, ці регіони ризикували опинитися в руках росіян. Втім, за словами Шворца, він розглядав й інші варіанти. Якби Австро-Угорщина і Німеччина програли війну, русини, що проживали на сході, приєдналися б до східних слов'ян, тобто росіян. Та "жителі Шариша, Спиша і Земплина не могли собі уявити, що вони не будуть частиною Чехословаччини. Русини, навіть ті, що жили в Сполучених Штатах Америки, не мали жодного уявлення про цей намір. На інших збережених мапах Чехословаччина мала вже відмінний вигляд. Її кордон пролягав через хребти Карпатських гір. Карпатська дуга була природним захистом для можливої оборони країни з півночі. Врешті Масарик використовував також карту етнолога Любора Нідерле, який народився на рубежі XIX і XX століть", – додав професор Шворц.

Процес пошуку ідентичності на руїнах монархії був непростим. Це ілюструє курйозний випадок, який відбувся на початку XX століття на сході Словаччини. Пряшівський архіваріус Віктор Дворчак, уродженець Свидника, пропагував ідею, що словаки, які живуть у Спиші, Шариші та Земплині – це "слов'яки". Тобто вони є іншою нацією, ніж їхні сусіди – західні та центральні словаки. За словами історика, ініціативу Дворчака підтримав і Будапешт. Коли у 1918 році монархія розпадалася, родина Дворчаків посилалася на заяви американського президента Вудро Вільсона про право націй на самовизначення. Вони вимагали власну територію. Навіть у грудні 1918 року проголосили Словацьку Народну Республіку в Кошицях і вели переговори з Будапештом, щоб взяти самопроголошену республіку під своє крило. Аргументувалося все окремішністю – передусім власною мовою, шариською говіркою, якою, за словами Шворца, писали підручники та поезію. Сьогодні вже очевидно, що плани Дворчака не спрацювали.

У середині 1918 року, разом з чехами і словаками, русини також почали підіймати питання про своє розташування на післявоєнній мапі. За ініціативою русинської еміграції в США на чолі з Григорієм Жатковичем, уродженцем Голубиного, вони проголосували за приєднання до чехів і словаків. Жаткович був не абиким. Випускник престижного університету Ліги Плюща в Пенсильванії та успішний юрист General Motors, він дійшов аж до Білого дому завдяки своїм зв'язкам. Зокрема представляв президенту США Вільсону можливі сценарії розвитку північного сходу Австро-Угорської імперії, яка розпадалася; у тому числі і як незалежної держави.

Але Вільсон порадив русинським емігрантам шукати своє місце в іншій слов'янській державі. Американський історик Пол Роберт Маґочій у своїй книзі про русинів Підкарпаття "Хребтом до гір" пояснює, що він, очевидно, вважав ідею незалежної держави для русинів нереалістичною. Вільсон запропонував Жатковичу об'єднатися з іншими слов'янськими політичними активістами. Той зреагував швидко і чітко визначився зі своєю майбутньою позицією, адже він зустрівся з Масариком.

У грудні 1918 року Американська національна рада угро-русинів, створена після з'їзду русинських об'єднань, провела плебісцит серед співвітчизників-русинів. Вони голосували за свій майбутній статус. Результат виявився таким: 68% русинських емігрантів у США проголосували за об'єднання Підкарпатської Русі з Чехословаччиною, 28% висловилися за можливість приєднання до України. 2% виступали за союз з росіянами або з угорцями[2].

Русинські представники мали амбітні плани – вони претендували на територію північно-східної Словаччини до річки Попрад, тобто на ту частину країни, де були їхні поселення. Точилися суперечки щодо територіальної одиниці, яка мала б об'єднати русинське населення північно-східної Словаччини та Підкарпатської Русі. Коли було представлене бачення основних меж Підкарпатської Русі, виникла низка інших питань. Де провести адміністративний кордон – біля Пряшева? Чи повинен він включати Ужанську жупу, до складу якої входили і Собранці, і Великі Капушани?

Словаки з недовірою спостерігали за цими спробами русинів. Ще в листопаді 1919 року в Залужицях біля Михайлівців зібралися старости із сіл Собранецького, Ужгородського та Капушанського районів, щоб скласти петицію на ім'я міністерства з усіма повноваженнями для адміністрації Словаччини. Вони відкидали ідею приєднання до Підкарпатської Русі[3]. На сході майбутньої Підкарпатської Русі в той час розглядалося інше питання. У січні 1919

року в місті Хуст відбувся з'їзд представників міст і сіл, у якому взяли участь близько 1000 осіб з різних куточків Закарпаття. Вони натомість заявили про своє бажання приєднатися до Української Народної Республіки[4]. Проте через місяць більшовики захопили Київ.

У 1920 році Чехословаччина розпочала реорганізацію крайового кордону з Підкарпатською Руссю. За словами історика Петра Шворца, русини звинуватили центральну владу в тому, що вона намагається розділити територію, на якій проживало русинське населення, на менші одиниці, керуючись законом про жупи. Тому вони звернулися безпосередньо до чеських політиків. Але це робили і словаки.

Для досягнення згоди між двома сторонами найсправедливіше було провести перепис населення. Перший плебісцит відбувся у 1921 році, другий – 9 років потому. Обидва показали, що на території нинішньої Східної Словаччини проживає більше людей, які вважають себе словаками, ніж русинами. Перепис 1921 року, наприклад, показав, що майже пів мільйона людей на сході називали себе словаками і близько 85 тис. русинами. Для порівняння, по той бік уявного кордону проживало понад пів мільйона людей, з яких більше 370 тис. належали до русинів. Далі були угорці, євреї, німці-шваби і 4 тис. словаків.

Проте, за словами Шворца, результати не задовольнили жодну зі сторін, вони звинувачували одна одну у фальсифікації. Русини були переконані, що частина русинського населення навіть не знала своєї національної ідентичності, а тому під впливом словацьких комісарів декларувала свою словацьку національність. "Були й протилежні випадки, коли греко-католицькі словаки декларували свою руську[5] (русинську, українську, російську) національність, називаючи себе *руснаками*", – зазначив історик. Він пояснив, що у цьому випадку руснаками називали себе віряни греко-католицької церкви, незалежно від їхньої справжньої національності[6].

Для мешканців Східної Словаччини та Підкарпатської Русі церква була однією з найважливіших складових життя. Русинів, зазвичай, відносили до греко-католицької віри. Навіть у міжвоєнний період з'явилося гасло: "Що греко-католик, то русин!" Однак, за словами Шворца, починаючи з XIX століття, це було не зовсім

так, оскільки в Угорщині також проживали словаки та угорці, які були греко-католиками.

Суперечки між русинами і словаками врешті-решт розсудила Прага. Там мислили прагматично: якщо залишити значну частину території на сході русинам, то угорський вплив може знову утвердитися через священників і деяких політиків. Водночас, карта була накреслена так, аби Чехословаччина зберегла доступ до залізниці, яка вела з півдня Ужгорода в гори через міста Перечин чи Великий Березний. Зрештою русини не мали іншого вибору, аніж прийняти адміністративні кордони, які були нанесені на мапу після реформи територіально-адміністративного поділу Чехословаччини 1928-го року. Внаслідок цього в результаті з'явилися 4 чехословацькі землі: Чеська, Моравсько-Сілезька, Словацька та Підкарпаторуська. Втім відносини в республіці вже були зіпсовані.

Чехословаччині потрібно було розпочинати роботу. Проведення кордонів – одна справа. Але новій республіці необхідно було вирішити багато практичних питань: забезпечити військовий захист, фінансовий контроль і державне управління, відновити освіту. Потрібно було завершити грошову реформу, побудувати дороги і мости, забезпечити доступ до медичного обслуговування. Русини Підкарпатської Русі отримали гарантовану конституцією автономію. Вони також отримали повноваження розбудовувати регіон на власних умовах. Та звідки мали взятися гроші? Паралельно вони боролися з тим, що південь Підкарпатської Русі був переважно угорським, і його мешканцям довелося змиритися з тим, що з державотворчої нації вони раптом перетворилися на національну меншину.

Однак в Ужгороді чехословацький період досі вважається "золотою добою". Він приніс у регіон те, що Юрій Фатула, ужгородський хірург і дослідник місцевої історії, назвав "соціальним ліфтом". У регіоні, де кожен п'ятий житель умів читати і писати, підвищився рівень освіти. Ба більше, представники кожної національності могли здобувати освіту рідною мовою. Влада гарантувала людям свободу віросповідання. Бувало, що в одному селі служили і меси в римо-католицькому костелі, і літургії в греко-католицькому храмі. Але там могла бути і протестантська церква, і синагога.

Варто зазначити, що Масарик, після приєднання Підкарпатської Русі до республіки, отримав не Клондайк, а збіднілий регіон, виснажений подіями війни. З фронту часто поверталися покалічені чоловіки (якщо взагалі поверталися). Безробіття спустошувало гірські села. Горяни традиційно проводили літо та осінь на півдні монархії, привозили звідти після сезонних робіт не лише гроші, але й запаси пшениці та кукурудзи. Нові європейські кордони відрізали їх від цієї можливості.

Нагадав доктор Фатула і про епідемії: холеру, черевний тиф, дизентерію, сифіліс, туберкульоз. За його словами, Американський Червоний Хрест подарував Чехословацькому Червоному Хресту санітарний потяг із спальними вагонами. Він курсував Підкарпатською Руссю протягом 3-х років. "У Хусті відкрили лікарню для боротьби з інфекційними хворобами. Уряд фінансував багато соціальних послуг: вдови отримували допомогу, дотувалися сиротинці, притулки. Існувала "Масарикова ліга боротьби з туберкульозом". З 1919 по 1923 рр. його уряд фактично ліквідував наслідки Першої світової війни", – описує тодішні події ужгородський хірург.

Прикладом того, на що перетворилася колись бідна територія всього за кілька років, була його власна сім'я. Дідусь Фатули, уродженець Лекаровців на сході Словаччини, влітку 1938 року повіз свою сім'ю до болгарських Золотих пісків.

"Він закінчив учительську семінарію в Ужгороді, працював учителем. Оскільки був мудрою людиною, дослужився до директора школи у Воловому – нині Міжгір'я. Влітку 1938 року директор школи зміг взяти у відпустку дружину і 6-річну доньку, мою маму. Втім перед тим, як мій дідусь почав працювати у школі, він жив у сім'ї з п'ятьма дітьми. Його батько помер від туберкульозу. Їхній будинок згорів. Він був єдиним хлопчиком. Сім'ї допоміг місцевий священник і так мій дідусь здобув освіту. Що я маю на увазі: бідний хлопчина з багатодітної сім'ї без батька завдяки наполегливій 15-річній праці став директором школи. Це і є "соціальний ліфт" чехословацької держави", – навів він приклад.

За часів Чехословаччини в регіоні розвинулися громадські та освітні організації. У Підкарпатській Русі знайшли своє місце як україномільська "Просвіта", так і русофільське товариство Духновича ("Общество им. О.Духновича"[7]). Проте, за словами Павла Худіша, історика з Ужгородського національного університету, "Товариство ім. О. Духновича" не було проросійським у сучасному розумінні цього слова. "Вони просували ідею, що від Попраду до Камчатки є один народ, який складається з малоросів (українців), білорусів, русинів і великорусів", – пояснив він.

Ідеологічні течії поступово почали боротися за людські уми. Засновувалися читальні, театри, пожвавилося культурне життя. Прага не хотіла втручатися в етнічну ідентифікацію місцевого населення. На думку Шворца, вона мала б відстоювати одне рішення, одну національність, а інші орієнтації могли б цьому протистояти. Тому місцеві жителі мали самі розібратися між собою.

У середині 1930-х років, за словами Худіша, у Підкарпатській Русі на перший план почав виходити україноорієнтований напрям. Ідея українських націоналістів боротися за незалежну українську державу знову набирала сили. "Русофіли, наприклад, писали староруським дореволюційним правописом. Їх підтримувала закостеніла російська "біла" еміграція, що спочивала на лаврах. Представники україномільського напряму використовували фонетичний правопис, який був ближчим до звичайної людини. Проте їхня конкуренція між собою часто збивала людей з пантелику", – констатував Худіш.

Політичні вподобання людей змінювалися настільки, що в одному селі могла бути українська читальня, а в сусідньому – читальня Духновича. Для підтвердження цієї думки Павло Худіш навів приклад зі своєї родини. Його бабуся походила з Перечина. Її батьки у 30-х роках ходили до "Просвіти". Дідусь історика, походив із села Червеньово Мукачівського району, де місцеві жителі мали читальню ім. Духновича і у 20-х роках перейшли з греко-католицизму на православ'я. "Коли бабуся з дідусем в 50-х роках хотіли одружитися, його батьки були проти весілля. На Закарпатті люди застрягли в стереотипах. В Ужанській долині навіть існує приказка: "Вище темника (все, що за Перечином), бий поляка". Але тут мова йде не про поляків, а про галичан – проукраїнських людей, українців. До речі, закарпатці й досі називають галичан поляками, і навпаки, люди з Галичини називають закарпатців мадярами. Це дивний ментальний конфлікт, який сягає корінням у давнє минуле", – сказав Худіш.

У 1938 році епоха Чехословаччини в регіоні між східною Словаччиною та Підкарпатською Руссю поступово добігала кінця. Німеччина та Італія змусили Прагу передати Південну Словаччину та Підкарпатську Русь Угорщині. Менш ніж за місяць до Віденського арбітражу прем'єр-міністром Підкарпатської Русі став русофіл Андрій Бродій, якого пізніше підозрювали у зв'язках з угорським урядом. За словами Худіша, за проведення в Підкарпатській Русі референдуму про приєднання до Угорщини, він отримував гроші. Саме через підозри у державній зраді Бродій недовго пробув у прем'єрському кріслі, його арештували і замінили на посаді проукраїнськи налаштованим керівником учительської семінарії в Ужгороді, священником Августином Волошином. За словами історика, нове керівництво швидко заборонило політичну конкуренцію. Було створено Українське національне об'єднання, яке представляло проурядову силу. Поруч з назвою Підкарпатська Русь почала вживатися також назва Карпатська Україна.

Вранці 14 березня 1939 року, в той самий день, коли була створена Словацька держава, Угорщина Горті напала на Карпатську Україну. Волошин віддав наказ роздати зброю військам Карпатської Січі, а наступного дня проголосив незалежність Карпатської України та формування нового уряду. Сама чехословацька оборона зовсім недовго стримувала угорський наступ під командуванням генерала Лева Прхала.

Угорці тоді окупували не лише Підкарпатську Русь. Вони також зайняли території на захід від її кордону. У березні 1939 року угорські війська, що наступали з Великого Березного та Ужгорода, досягли Собранців і Стакчина біля Снини. Словацький уряд обміняв русинський Сташин на окуповані словацькі села поблизу Собранців[8]. Було створено новий кордон, який знову змінився через кілька років після радянського наступу.

Історик Шворц нагадав, що тодішній президент Чехословаччини Едвард Бенеш, який знайшов притулок у вигнанні в Лондоні, знав, що визволення нашої території буде здійснюватися зі сходу. "Його уряд у вигнанні, особливо після мюнхенського досвіду, почав орієнтуватися саме на цей напрямок, і вже в 1943 році Бенеш відвідав Москву. Кажуть, там він дав зрозуміти, що населення Підкарпатської Русі може об'єднатися зі своїми українськими братами, якщо щодо цього буде проявлено інтерес. Радянська влада не відреагувала, але, очевидно, зафіксувала собі думки Бенеша", – констатував він.

Коли в 1944 році Червона армія почала просуватися територією колишньої Підкарпатської Русі з її крайньої східної точки – Ясіня, радянська влада запевнила уряд Бенеша, що не буде втручатися в чехословацькі справи. Але сили таємної поліції Комісаріату внутрішніх справ, відомого як НКВС, вже готувалися до майбутнього голосування на території Підкарпатської Русі щодо того, куди вона має належати. "Ті, хто здавалися проблемними, опинялися в ГУЛАГах, зникали безвісти. Тим часом закарпатські комуністи, за вказівкою з Москви, готували підґрунтя для приєднання Підкарпатської Русі до Радянського Союзу. Вони організовували народні комітети, де місцевим жителям розповідали про країну, в якій влада належить пролетаріату і де на них чекає життя без експлуатації з боку чехословацької чи угорської буржуазії. Багато людей піддавалося пропаганді. А тих, хто не піддавався, до цього примушували", – підсумував Шворц.

Наприклад, у 1944 році радянська влада запросила людей із сіл на з'їзд до Мукачева. Там були присутні й озброєні війська НКВС. Результатом "голосування" стало рішення про приєднання Підкарпатської Русі до Радянського Союзу. Проте, за словами Худіша, це була сумнівна і ненадійна акція. Він звернув увагу на те, що існують мемуари, згідно з якими маніфест підписали понад 750 тис. осіб. Тобто, більше, ніж у регіоні взагалі було мешканців. Підписувалися і діти, і люди, які не вміли писати. Частину підписантів нібито вербували, обіцяючи за підпис кілограм цукру. Пізніше радянська влада показувала документи з підписами на міжнародних конференціях як доказ того, що це було вільне рішення народу. "Ця операція нагадувала події, 1939-го року в Галичині або в країнах Балтії та події 2014-го року в Криму", – додав історик Худіш.

Проте близько третини мешканців Підкарпатської Русі позитивно ставилася до радянської влади, вони чекали на прихід Червоної армії. "На відміну від Галичини, яка зіткнулася з репресіями після радянської окупації, Закарпаття плекало міф про добрий комунізм. Та радянська влада і на Закарпатті почала полювати на політичних опонентів. НКВС викрав самого Волошина, який жив

у Празі. Згідно з деякими документами, йому порадили втекти до американської зони, а через тиждень після звільнення Праги його забрала до Москви радянська військова розвідка, відома під назвою "Смерш" (скорочено від "Смерть шпигунам"). Августин Волошин помер під час одного з допитів. Невідомо, чи його вбили, чи серце не витримало", – додав Худіш.

Репресії проводилися також проти етнічних угорців і німців. Під приводом кількаденних робіт їх вивозили до Сибіру через Сваляву та Самбір. Особливо жорстоко ставилися до греко-католицьких священників. За словами Худіша, про те, як вони допікали комуністичному режиму, свідчать покарання, які отримали священники. У той час, як тим, хто брав участь у пограбуванні євреїв та їх депортації, радянська влада давала 10 років, політичні опоненти та священники отримували вердикти до 25-ти років.

"Для радянської тоталітарної машини пріоритетом було перемолоти цих людей. Та все-таки тут не відбувалися такі жорстокі репресії, як на Галичині. До 50-х років там діяла Українська повстанська армія, яка не сприймала Радянський Союз. Села масово виселяли. На Закарпатті подібного спротиву не було. Старости багатьох сіл пристосовувалися до обставин. Були випадки, коли один і той самий голова керував селом за часів Чехословаччини, за угорців і, зрештою, за радянської влади. Тому серед людей похилого віку стала поширеною приказка, що переживши таку кількість урядів, вони переживуть і наступний. Люди повністю перестали цікавитися політикою", – говорить Худіш про настрої деяких людей у прикордонному регіоні.

Таким чином, доля регіону після Другої світової війни була остаточно вирішена. У Празі це також усвідомлювали. У 1945 році поступово були прийняті домовленості, і Підкарпатська Русь стала частиною Радянського Союзу. Радянська влада здійснила ще кілька коректівів щодо кордонів. Щоправда, стосовно деяких питань повоєнна Чехословаччина домовлялася про поступки. Наприклад, коли село Лекарт (словацькою Lekárovce; українською Лекарівці – прим. перекл.) опинилося під загрозою входження до складу Радянського Союзу, чехословацька дипломатія домоглася повернення села. Натомість Великі та Малі Сельменці залишилися розділеними.

Територія, яку історично ніколи не розсікав державний кордон, раптом розкололася на два світи: Чехословаччину, яка після комуністичного перевороту 1948-го року опинилася у сфері впливу Москви, і соціалістичну Україну, одну з країн Радянського Союзу.

Існує й інша інтерпретація, про яку згадує словацький експерт з питань Східної Європи Олександр Дулеба. Відомий радянський генерал Георгій Жуков нібито порадив Сталіну: якщо в Європі розпочнеться Третя світова війна, Радянський Союз повинен мати доступ до Паннонського басейну. До того часу росіяни ніколи не мали доступу за межі Карпат, і раптом перед ними з'явилася легка здобич. Вони вхопилися за неї і без найменших труднощів здобули територію для маневру за Карпатами. Згодом, у 1956-му і 1968-му роках, вони використали її для придушення антикомуністичного повстання в Угорщині та вторгнення в Чехословаччину.

Приблизно через півстоліття, в 1991-му році остаточно розпався комуністичний блок, люди по обидва боки кордону змогли знову поступово пізнавати один одного. Проте зв'язки були розірвані, і кожна зі сторін існувала в нових, незалежних і демократичних країнах: на заході це була Словацька Республіка, на сході – Україна.

Серед вовків і ведмедів

Наприкінці 50-х років XX століття словацький письменник і публіцист Ладіслав Мнячко мандрував крайнім східним куточком колишньої Чехословаччини. У своєму репортажі "Проклята долина", опублікованому у 1964-му році в книзі "Де закінчуються запорошені дороги", він описав Улицьку долину. До бідного безлюдного регіону вела лише одна дорога – горбиста замкова через сідловину Карцаби. Той, кому вдавалося піднятися на перевал, міг насолоджуватися захоплюючим видом на безкраї ліси. Мнячко не приховував, що після двох годин, проведених у віддаленій Новій Седлиці, він вже не міг дочекатися повернення до Снини. І це він їхав в Улицьку долину з наметом, щоб хоча б кілька днів провести у віддаленій місцевості.

У своєму репортажі вражений письменник також згадав про зустріч з прикордонником і його дружиною родом із Західної Словаччини. За його словами, пара почувалася так, наче їх вислали в Улицьку долину як покарання. Він також згадав молодого чоловіка, який, на подив Мнячка, розмовляв кількома іноземними мовами. Літератор застерігав його, щоб він не вкрився мохом у Новій Седлиці. "Навіщо? Навіщо існує це село? Кому воно потрібне? Навіщо його взагалі відбудовували після війни?" – прямолінійно запитував він.

Можливо, місцеві жителі були б сьогодні ображені до глибини душі, якби довідалися, як їхніх предків зобразив один з найвідоміших письменників повоєнного часу. Але саме завдяки репортажам Мнячка чехословацький уряд вирішив щось робити зі східним краєм Словаччини. Він прийняв постанову про відбудову житлового фонду та будівництво дороги в Улицькій та Ублянській долині, у прикордонному регіоні відому як Акція "У-

У". В 60-х роках XX століття у селі Улич було збудовано медичний центр, ресторан та водогін. 1967-го року на деревообробному заводі "TVARONA" почали працевлаштовувати місцевих жителів. Розбиту замкову дорогу, якою Мнячко трясся до кордону, замінили на асфальтовану.

Сьогодні із сідловини Карцаба можна за кілька хвилин доїхати автомобілем до села Прислоп. Ліворуч ви побачите найбільше в центральній Європі водосховище питної води, якого ще не існувало під час Мнячкових мандрів. Будівництво Старинського водосховища було завершене лише у 1988-му році. Однак для сімей, які постраждали від затоплення, це означало глибоку несправедливість, пов'язану з примусовим виселенням. Його жертвами стали сім русинських сіл: Старина, Дара, Руське, Велика Поляна, Звала, Смольник та Острожниця. У 80-х роках з них виселили 3 тисячі людей.

Регіону, яким його бачив Мнячко, де взимку полюють вовчі зграї, чоловіки зводять рахунки за допомогою ножів, а виснажені роботою, нездорові люди не довіряють лікарям з містечок, сьогодні вже не існує. Влітку в Новій Седлиці вештаються туристи з Польщі, а на узбіччі дороги паркують свій транспорт мотоциклісти з Чехії. У селі є пансіонат з рестораном, а національною пам'яткою і атракцією стала традиційна русинська хатинка із солом'яною стріхою у вигляді хатинки дідуся Вечернічка (персонаж із чесько-словацького мультика – прим. перекл.). Люди з Улицької долини подорожують, навчаються, засновують успішні компанії. У селах є цегляні будинки і великі котеджі, муніципалітети будують доми для престарілих людей і громадські центри. Та в певному сенсі проклята долина Мнячка такою і залишилася. Те, що він писав про неї пів століття тому, актуально і сьогодні: старі люди чіпляються за нажите, а молоді втікають.

У цьому суворому та дикому регіоні з його типовими улицькими каскадами на річці Уличка оживають легенди та міфи. Зокрема найвідомішою є історія про гору Копито, розбійника Федора Главатого та таємничий скарб. Навіть у крайньому східному регіоні країни був свій Яношік (народний благородний розбійник, як Довбуш для гуцулів – прим. перекл.), лише з XV століття. Існує припущення, що у свиті Главатого служило орієнтовно 50

чоловіків, і походили вони переважно з русинських сіл навколо Снини. На офіційній сторінці Національного парку "Полонини" можна прочитати, що вони наводили жах на землевласників від Кошиць до Бардіїва, і від Кракова до Ужгорода. Густі, непрохідні ліси та круті хребти Полонинських гір були ідеальним пристанищем для розбійників. Важливими стратегічними об'єктами були Дюрковець (майже 1200 м заввишки) з видом на село Рунина, або на кілька метрів вища Ряба скала з видом на всю Улицьку долину, частину Польщі та України. Коли блукаєш в тих місцинах, особливо восени, здається, що захований у лісах скарб розбійників – самі ліси.

Шлях до гірських перевалів і вершин встелений древніми буками та ялинами. Підіймаючись вище, ви натрапляєте на поля чорниці, малини та рідкісних квітів. У горах життя значно сповільнюється, круті схили вимагають повільних кроків і рівномірного дихання. То підіймаєшся, то спускаєшся. Якщо вистачить сили, можна заскочити до Польщі, а точніше до Бещадського національного парку. А от кордон з Україною, навпаки, закритий. Якщо ви хочете прогулятися пагорбами Ужанського національного парку, вам потрібно прийти з паспортом до найближчого прикордонного переходу між Ублею та Малим Березним. А звідти до села Стужиця.

"Звірі покажуть вам найраціональніший маршрут. Вони економлять свої сили, зазвичай, рухаючись по горизонталі", – радить нам у Руському Потоці Йозеф Мартон. Він – залізничник на пенсії, якого без вагань можна зарахувати до любителів природи. Уродженець Гуменного, пан Мартон переїхав до Руського Потоку 20 років тому і є ходячою енциклопедією фауни і флори. Зустріти таку людину в Полонинах – неабияка рідкість. Якщо тутешні мешканці і мають якусь характерну особливість, то це зв'язок з горами.

Щось від полонинської дикої природи жило прямо на подвір'ї Мартона і в його скромній хатинці. На дереві гойдалася саморобна годівничка для птахів. Доріжку прикрашали килими чебрецю та лісових суниць, які Мартон приніс з лісу на підошвах свого взуття і які прижилися в його саду. Дрова для печі були акуратно складені під стіною будинку.

"У молоді крадуть природну спадщину. Навіть старим море по коліна. Всіх цікавлять технології. У селі вже не почуєте, як клепають косу. Люди відкрили для себе гучні мотокоси. Хто звертає увагу на птахів чи рідкісні рослини?" – розмірковував Мартон, не очікуючи на відповідь.

Ми сиділи на кухні, навколо були розкладені дари природи. Таку колекцію пір'я, черепів тварин, букетів польових трав, ягід, незвичайних каменів і порід дерева міг мати тільки той, хто проводить багато часу в горах і може пройти ліс багаторічних ялин із зав'язаними очима. І навіть тоді він обов'язково натрапить на щось цікаве! Природа ніби навмисне обдаровує того, хто від неї нічого не просить. Згодилися б хіба що чистіші легені для корінного горянина Йозефа Мартона, адже він затятий курець.

Запаливши ще одну цигарку і пригладивши довге сиве волосся, він запропонував нам каву. "Я виріс біля ріки Лаборець. Одного разу мене навіть шукали в ній, думали, що втопився. А я просто забрів у поле. Сів у борозну і спостерігав за тим, як орав трактор. Мені було 4 чи 5 років. Достатньо просто дивитися і слухати. Я й досі люблю звук води. Але до лісу більше не варто ходити. Багато ярків пересохло. Кого хвилює, що тануть гренландські льодовики?" – роздратовано казав він, струшуючи попіл з цигарки.

Також у Руському Потоці ніби все частіше бачать "фальшиві хмари", з яких зрештою не випадає ані краплини. Якщо й дощить, то деінде, та ще й понад міру. А коли опісля з неба випало 12 см дощу, то це була катастрофа. Мартон бачив, на що здатна природа. Він не міг повернутися до села тією ж дорогою, якою спочатку йшов до лісу. Злива залила навколишні поля, зробивши їх схожими на озеро. Тож він ковзаючи спускався 200 метрів донизу по багнистому схилу, аби не чекати кілька годин, поки спаде вода. Іноді його бомбардували градини розміром 4,5 см!

"А ви ночуєте в лісі?" – запитали ми з фотографкою попиваючи міцну чорну каву.

"У цьому регіоні я ночував у горах всього кілька разів, і то лише на польському боці. На схилах важко знайти рівне місце. Коли спиш на нерівному, найменший рух – і ти котишся, не знаючи, де зупинишся. Або спиш в окопах часів Другої світової війни".

"У тих, де спали солдати?" – в унісон вигукнули ми.

"Хтозна, чи вони взагалі прокинулися. Там і сьогодні можна знайти багато заліза. Збирати його заборонено. Та все одно ходять шукачі з металодетектором! А якщо вони натраплять на закопане бандерівцями[1] золото? Єдине, що вони відкопають – це скелет. Але чи зізнаються в ефірі телебачення, що масивний перстень вони знайшли разом із трупом? Тому й копають, а не через іржаві пряжки!" – махнув він рукою.

А потім на мить зупинився, щоб запалити ще одну цигарку і подивився нам прямо у вічі. "Розкажіть мені щось веселе. Усміхнені та симпатичні личка! Жіноче мовчання викликає підозру", – дражнив він нас з добродушною усмішкою.

Постійні прогулянки Йозефа Мартона полонинами принесли йому кілька рідкісних зустрічей з їхніми одвічними мешканцями. Він вискочив до спальні і приніс світлину в рамці. На ній фотографу велично позував вовк. Але це був не єдиний представник рідкісного хижака, оповитого міфами, за яким він мав можливість спостерігати в дикій природі і увіковічнити через об'єктив своєї камери. Вовчицю він помітив під хребтом Букова з відстані близько 400 метрів. Це був ясний зимовий день, і він простував до лісу по свіжому снігу. Раптом помітив сліди. "Я пішов за нею. Постійний підйом. Я зупинився, щоб озирнутися. Подивився вгору по схилу – з-за бука на мене гляділа вовчиця. Вона дивилася на мене з недовірою. Дув боковий вітер, тому вона не вловила мій запах. Так я її сфотографував", – усміхнувся він, згадуючи цей унікальний досвід. Вовчиця пробігла ще з 30 м і озирнулася на Мартона. Здавалося, королева лісу відчула, що ця людина не має наміру стріляти.

Йозеф Мартон переконаний, що молода вовчиця виконувала певне завдання. Вся зграя попрямувала на північ, і лише вона йшла на схід, йому назустріч. "Вона йшла слідами звірів, щоб потім загнати їх до зграї. А ми оплакуємо овець? Знаєте, чому вовки вбивають їх? Тому що вівця – природжена жертва! Тупе створіння. Більшість із них задихнеться, поки вони забиваються в один кут, ще до того, як їх подушать вовки. І то роблять вони це тільки тоді, коли пастухи десь сидять собі п'янющі і поруч немає собак", – лаконічно підсумував він.

Однак про одне фото він шкодує донині. На ньому могла б бути ведмедиця, яка ставши на дві лапи, відбивалася від загрози. Коли Мартон проявив плівку, то виявив, що замість ведмедиці на ній був пустий кадр. "Ось вона – ця сучасна епоха: коли ти найбільше чогось потребуєш, техніка виходить з ладу!" – обурювався він.

Під час однієї з прогулянок він почув тріск гілок. Сніг вже розтанув. Він рушив з надією побачити щось цікаве. До цього він помітив стадо оленіць. Враз щось чорне підстрибувало берегом, поки нарешті не зникло за підліском. Пан Йозеф витягнув з-під вітрівки фотоапарат, пройшов кілька кроків – і раптом чорна плямка зникла, а замість неї на задніх лапах стояла велика бура ведмедиця.

"Вона помітила мене, хоча я не ходжу по селу, б'ючи у барабани. Ведмедику було щонайбільше 2 роки. Це був лютий або березень. Але я переконався, що душевно здоровий карпатський ведмідь – це не грізний татранський". Коли ведмедиця відігнала його, вони з ведмежам втекли.

Під час мандрів полонинськими пагорбами за Настас або переходячи до Нової Седлиці, Збоя чи Улицького Кривого, природа завжди вражала першокласними кадрами. Йозеф Мартон ніколи не поспішав. Він намагався йти в такому темпі, щоб не спітніти. І йому було байдуже, через 5, 7 чи 11 годин він повернеться додому в Руський Потік. "Сестру це доводило до сказу", – бурмотів без злості. Він ніколи не боявся. Десятиліттями він проводив увесь свій вільний час у Вигорлатських горах або в лісах Східних Карпат. І щоразу це був кращий відпочинок, ніж у зручному ліжку. Його не переслідували ні ведмеді, ні вовки. Найгірша істота у світі, на його думку, жила в долині в місті – самовдоволений бюрократ. А сьогодні – це самозакоханий неук, який дбає лише про власний комфорт і безпеку. "До нас таємно вивозять проблемних татранських ведмедів. Це абсолютно нелогічно! Голова Нової Седлиці міг би вам розповісти. Безпрецедентно, щоб у цьому регіоні ведмеді бродили селом!" – підсумував він.

Питання вивезення синантропних ведмедів гаряче обговорювалося в Полонинах ще в 2019 році, коли ведмідь у Новій Седлиці поперевертав сміттєві баки. Староста села Василь Дініч поскаржився в ЗМІ, що жителі села і мисливці підозрюють, що в Поло-

нинах опиняються проблемні ведмеді з Татр. Він пригрозив, що одного дня винних буде спіймано на гарячому.

Державне природоохоронне агентство рішуче заперечило слова старости, а також те, що коли-небудь перевозило ведмедів з одного національного парку до іншого. Інші природоохоронці також похитали головами. Ведмідь – не собака, він важить 300 кілограмів! Вони не могли повірити, що хтось витрачатиме гроші та сили на досить складну справу: тварину треба зловити, приспати спеціальною речовиною, завантажити у велику машину, перевезти, випустити. На їхню думку, це однозначно чутки. Вони допускали лише одне: татранський ведмідь просто забрів у Полонини. Зрештою, виявилося, що такий ведмідь може пройти колом: Татри – Угорщина – Бещади –Україна.

Крім того, місцевий зоолог Йозеф Штофік, який працював над генетичним аналізом ведмедів у 2010-2013-х рр., констатував[2], що полонинські ведмеді відокремлені від популяції західнокарпатських. За п'ять років у Полонинах було зафіксовано 46 особин.

У Мартона була своя версія. За його словами, понад 10 років тому за слідами ДНК у Полонинах ідентифікували лише декількох ведмедів. Чи могли вони аж настільки розмножитися?

"А якби ви знали, як у нас господарюють у лісах. Після нас – хоч потоп. Вирубують, що можуть, кожен своє. Держава захищається банальними фразами про охорону природи та стале лісокористування. У 2020-му році я вперше побачив тут гарвестер (багатофункціональна лісозаготівельна машина – прим. перекл.). Чотирьохосьова кабанюра із шарнірним плечем, яка торує собі шлях крізь лісовий масив. 5-6 метрів лісу зникає, щоб заготувати 25 кубометрів. І при цьому пошкоджує решту рослинності. Колись працювала команда. Ручні пилки, сокири. Гарненько встановлювали жолоб і спускалися вниз по схилу. Не було потреби тягнути на 900-метрову вершину бульдозери. Хто таке бачив, щоб Буківськими горами замість туристів їздили бульдозери!" – обурювався затятий природолюб. У його спогадах до кожної полонини вели прості ґрунтові дороги. Він також пам'ятав Вигорлатську вузькоколійку. У 60-х роках минулого століття нею можна було дістатися з Вигорлата до Кам'янки.

"Під Вигорлатом було 130 кілометрів колії: від Морського озера з його південного боку до Реметівських Гамрів. Вузькоколійкою возили ліс аж до Михайлівців. А з іншого боку – до Снини, до колишнього машинобудівного заводу "Вигорлат". Це була чудова робота", – з ностальгією згадував він.

На початку XX століття чоловіки з тодішньої Підкарпатської Русі та Румунії також приїжджали на роботу до вигорлатських лісів. Будівництво вузькоколійки врешті-решт зупинила Друга світова війна. За часів соціалізму її так і не відновили. Частину було втрачено під Земплинською Ширавою. Природі пощастило. Хтозна, як би виглядали Вигорлатські верхи сьогодні, якби їх вирубували з такою швидкістю, як 100 років тому.

Коли ми допили каву і закрили тему залізниць, Йозеф Мартон знову запросив нас на двір. Прогулюючись маленьким подвір'ям, він скаржився на спекотне літо, незвичне для цього регіону. Воно може швидко виснажити старшу людину. І тому Мартон насолоджувався хоча б ранковою прохолодою: перед світанком виносив з дому стілець, сідав і дивився на зорі. Де ще можна поніжитися в їхній безмежності, як не в країні з найтемнішим нічним небом?

"Чи відчуваєте різницю, що ви не в Гуменному, а на руснаках[3]?" – випитували ми.

Він підсумував коротко і весело: "Руснаки? Щоб пояснити – анекдот з шістдесятих років. Дзвінок:

- Алло, це Чехословацька національна рада?

- Йо, а шо хочете?[4]

Такого ж пристрасного шанувальника дикої природи ми знайшли в селі Осадне. Це західна брама до Полонинських гір, в'їзд до яких здійснюється через природний заповідник "Удава". Цього разу ним став відомий медійний персонаж, авторитетний експерт-природоохоронець і активіст Асоціації охорони лісів "Вовк" Юрай Лукач.

"Місцеві жителі колись вважали мене чеським туристом. Навіть ті, хто охороняв шенгенський кордон, зупиняли мене. Тепер поліція мене знає, але спочатку вони запитували, звідки я. Я відповідав, що місцевий, і вони реготали.

- Я з Осадного, – казав їм, показуючи своє посвідчення особи.

Ніхто з Осадного чи Нової Седлиці не ходив лісом з рюкзаком.

Stromy a kry

- Турист з Нової Седлиці? Неможливо! – Лукач сміявся, сидячи за горнятком чаю в легендарній корчмі "У Бориса". Парадокс полягав у тому, що за сусіднім столиком сиділа група молодих чехів. Справжні чеські туристи!

Часом таке траплялося і по той бік кордону. В Україні до нього зверталися безпосередньо чеською мовою. "Я їздив до Колочави. Чехи полюбили це місце ще за часів Першої республіки. Вони були захоплені історією Ольбрахта про розбійника Миколу Шугая. Її, мабуть, знав кожен чех. Колись з Брно до Колочави курсував прямий потяг", – згадував Лукач про свої колишні відрядження на Закарпаття.

Прототипом героя-розбійника в романі чеського письменника Івана Ольбрахта, який провів частину свого життя на Підкарпатській Русі, став реальний чоловік – такий собі Микола Сюгай. Для одних він був карпатським героєм, для інших – звичайним злочинцем. Його доля закінчилася трагічно. На нього полювали чехословацькі жандарми. Призначили чималу винагороду за те, що його спіймають. 23-річного Миколу та його 15-річного брата Юрія врешті-решт вбили колишні члени свити Сюгая. Вони нібито напоїли їх, забили до смерті сокирами, а потім викликали жандармів. У Вікіпедії можна навіть знайти світлину двох братів: жандарми сфотографували їхні трупи з написом "Кінець Шугая! 16 серпня 1921 рік". Проте Лукач не був у Колочаві вже добрих 15 років. Він перестав їздити в Україну, бо кордон, що ретельно охоронявся, нагадував йому про соціалізм. Він надавав перевагу Польщі, де його ніхто не зупиняв. "Якось я пожартував з працівницею митниці на словацько-українському кордоні. Як представник "старої школи", вважаю це галантністю. Після цього мене обшукували 4 години. Працівниця сприйняла це як образу її величності", – хитав головою Лукач.

Це був не єдиний комічний випадок, пов'язаний з перетином кордону. Колись через один з них проїжджали словацькі кінематографісти та співробітники Природничого музею, які везли на конференцію до Ужгорода опудала вовка та ведмедя. Український митник повернув експедиції паспорти, сказавши, що з документами проблема. У той час на кордоні все ще існував так званий звичай залишати "на каву": декотрі громадяни ставили до доку-

ментів дрібні гроші. "Другові хтось сказав, що потрібно покласти гроші в паспорт. І він через незнання поклав 20 євро. І це була помилка, бо виглядало як провокація. Митники нарешті спитали, що вони везуть.

Вовка і ведмедя.

Ну звісно!

Коли двері фургона відчинилися, на митника випав ведмідь. Повна катастрофа!" – Лукач описував історію, про яку знав з чуток.

У нього була своя точка зору на кордон: будь-що заборонене привертає увагу організованої злочинності, яка бачить у цьому для себе можливості. Саме тому й з'являється контрабанда. Чи то цигарки, чи люди.

"Мій син працює в сабинівській в'язниці. Час від часу я читаю там лекції про ліси. Там відбувають покарання і контрабандисти. Одного разу я показував їм зйомку з дрона, раптом почув оплески. "Там мене зловили!" Це був кадр з гірського хребта. Я почав з ними розмову. "А що нам робити в Збої? Ми отримали пропозицію, отже, заробляємо". Це питання культури. Розповісти про це на сповіді в церкві? А що саме? Це ж не гріх! Але коли їм кажеш, що вони кидають людей напризволяще, то опускають очі в землю", – додав природоохоронець.

Якби кордон між Словаччиною та Україною зник, все б склалося, як із Румунією. "Так само всі переживали. А результат? Кілька місяців румуни походили селами з дешевими дрелями. Відтоді все затихло", – підсумував Лукач. Натомість він бачив проблему в іншому: українці матимуть виклик – як захистити свій східний кордон з Росією.

Тим часом ми змінили чай у корчмі на прогулянку лісом. Лукач, як знавець природи, впізнавав окремі рослини. Лопух водяний, хвощ, за яким можна визначити, чи є в ґрунті золото або срібло. Він притягує до себе дорогоцінні метали. Паволжник лісовий. Хіба ж не гарна назва? Кропива, яка підкаже вам, де колись паслася худоба. Вона росте на багатих ґрунтах. За Осадним дорога повертала в бік лісу, де панував приємний затінок. На хребті було мабуть 30°C, а в затінку – заледве 20°C. З ґрунтової дороги ми спостерігали, як вдалині кружляють круки. Вони сигналізували, що вовки знайшли щось у лісі.

За словами Юрая Лукача, співпраця між круками та вовками доведена науково. Кожна вовча зграя має своїх пернатих помічників. Наприклад, вони можуть вказувати вовкам, де знаходяться олені. Чотирилапі спостерігають за ними і йдуть туди, де кружляють птахи. Коли хижаки вполюють оленя, круки мають теж з того користь.

"А яка ситуація з ведмедями?" - запитали ми.

"У мене проблема з моїм псом Флячиком. Він хоче з ними гратися. Поки що ведмеді завжди втікали. Але одного разу може знайтися такий, який почне гнатися за моїм собакою. Якось за ним бігли кабани. Він повернувся до мене. Сховався за ногами і хотів, щоб я насварив звірів", – сміявся найвідоміший словацький "вовк". От кого-кого, а розлюченого ведмедя Лукач справді не хотів би сварити.

Він тицьнув вказівним пальцем у зарослі на сусідньому схилі пагорба. Місце, де тутешні ведмеді мають барлоги. Десь там вони оселяються в листопаді і відпочивають до лютого. У березні звірі перебираються до Польщі, де мають доступ до фруктових дерев. По інший бік кордону, за словами Лукача, є села, з яких виселили людей, а там покинуті сади.

"У Новій Седлиці ведмідь розбив вулики бджоляра. Це показували по телебаченню. Я вже чув прокльони з Ліптова: "Треба його застрелити!" Але руснак-бджоляр сказав щось на кшталт того, що ми маємо дозволити це ведмедю, бо йому теж треба щось їсти. Ведмідь приходив і до нашого села. Одного разу копирсався у картоплі нашого попа[5]. Той прийшов до мене скаржитися. Думаю, селяни вважали, що це були мої ведмеді й я мав би стежити, щоб вони не ходили за картоплею! Одного разу восени сусідка зловила ведмедя, коли він зривав її яблука. Вона взяла відро і вдарила його по голові. Мені не скаржилася. Одразу видно, наскільки ці люди пов'язані з природою", – описував він. У Полонинах усі знають, що єдиний звір, якого варто боятися, – це людина.

Лукач зайшов до лісу. Він попрямував до потічка, який омивав флішеві скелі. Всі Полонини мають флішеву основу. Вона утворилася внаслідок седиментації, коли суша сповзала в море, а важчий і легший пісок нашаровувався. Так утворилися плити, в яких чергуються жирний, водонепроникний глинистий камінь і не-

жирний, водопроникний пісковик. Плити легко ламаються і це знайшло своє застосування в наших краях. З пісковика, наприклад, руснаки робили дахи. Втім властивості породи не сприяють утриманню води. Як тільки порушується рівновага, вона витікає крізь тріщини.

"По-перше, після удару вона дуже швидко еродується. По-друге, якщо ви зробите лісову дорогу, а плити розрубаєте, то втратите воду. Там, де зроблені дороги, люди втратили джерела", – зазначає природоохоронець.

Вода в струмку тихо дзюрчала. З нього можна було спокійно пити. Кажуть, вона настільки стерильна, що не містить навіть основної кількості мінералів, які роблять питну воду питною. Глибше в лісі над струмком збудували дерев'яний місток. Улюблена зупинка для туристів. Відвідувачі лісу зупинялися тут біля поваленої ялини, в корінні якої знайшли свій прихисток кілька рослин. На гнилій ялині також росли маленькі ялинки. "Мертве дерево живе", – зі знанням справи зауважив Лукач.

Лісники нібито хотіли відсторонити ялинку. Аргументували це побоюваннями затоплення. Натомість природоохоронці стверджували, що це, навпаки, запобігатиме повені. "Вони все розуміли, але хтось мав їм сказати. До того ж, це заповідник. Але коли вони бачать повалене дерево, то доводять справу до автоматизму – мовляв, не буде ж дерево просто так гнити?" – природоохоронець знизав плечима.

Якщо говорити про вирубку лісу, то в Полонинах спостерігається парадокс. Місцеві жителі сердяться на природоохоронців, часто стверджують, що ліс дає людям роботу. А як інакше вижити? Наприклад, у лісовому та сільськогосподарському угідді Улич у 2021 році працювало менше 200 людей. А в усьому регіоні тисячі людей потребують роботи. Однак концепцію розвитку всього регіону досі ніхто не підготував. "У мене є друг, який працює кризовим менеджером. Він відвідує підприємства, які мають труднощі. Каже, що найгірше те, що люди не хочуть змін. Особливо старші", – зазначив Лукач.

Полонинська природа щедро винагороджує тих, хто з нею зживається і сумлінно про неї піклується. Найкраще це простежується на баночках з медом Йозефа Колшовського – 80-річного бджоляра-пенсіонера. Він переїхав до села Тополя у 1962 році з села Жупчани, що неподалік Пряшева. Він працював у лісовому господарстві. У Тополі врешті-решт зустрів свою дружину Анну, разом з якою, починаючи із 60-х років, вони доглядали за неймовірними 170-ма бджолосім'ями. Коли його в молодому віці підвищили, естафету перейняла дружина, котрій вдалося доглядати за понад сотнею бджолосімей в Улицькій долині. Однак пані Колшовська не була першою відомою бджоляркою, про яку писали у сільськогосподарських газетах. На перетині трьох кордонів жила така собі Жофія Матяшовська. Вона з чоловіком переїхала до Нової Седлиці ймовірно з Польщі після Першої світової війни. Жофія теж доглядала майже сотню бджолиних вуликів. Мед її бджіл був настільки якісним, що, його брали фабрики з виробництва пряників у чеському місті Пардубиці та шоколадні фабрики в німецькому Кельні[6]. Сьогодні за селом стоїть її тотем – семиметрова дерев'яна статуя так званої «Медової баби».

Бджоли літали навколо подружжя Колшовських, навіть коли вони вже давно були на пенсії. У фруктовому садку за будинком у 2021-му році вони все ще тримали у зелених вуликах 40 бджолосімей.

"Ця робота дає мені смак до життя. Що б я робив, якби у мене не було бджіл?" – підкреслив пасічник Колшовський, коли ми завітали до нього одного літнього вечора. Він хвалив своїх бджіл. У 1968 році, коли кілограм маточного молочка коштував 35 тисяч чехословацьких крон, вони з дружиною зібрали 5,5 кілограмів. На той час це був національний рекорд, якого вдалося досягти на одній бджолиній фермі. Першокласне маточне молочко з Улицької долини купувала компанія «Slovakofarma Hlohovec» і виготовляла з нього ліки та косметику для жінок.

"Жінки завжди хочуть бути гарними? Одна ложка меду щодня перед сном", – радив Колшовський.

"Ти їси стільки меду, і подивись, як виглядаєш!" – засміялася господиня. Скільки ж меду він з'їв за місяць? Пасічник підрахував так: "Дуже багато! Я не вживаю цукру". Подружжя рахувало вголос. За зиму вони споживають, мабуть, кілограмів п'ятнадцять. Навіть більше! Вони перерахували всі можливі впливи меду на організм людини. Наприклад він не навантажує шлунок. Всмок-

тується прямо в кров через тонкий кишечник. Солодкий продукт наповнений величезною кількістю енергії, глюкози та фруктози. Бджолиний прополіс – природний антибіотик. Бджолиний пилок також має корисні властивості. Але щоб його отримати, потрібно потренувати бджілок. Комаха мусить протиснутися крізь крихітні отвори, поки кулька пилку не впаде з її лапки. На жаль, трапляється, й таке, що бджолярі знаходять у кошику для збору пилка кілька бджолиних лапок.

"У нашому регіоні пестициди практично не використовуються. Ні в лісах, ні на полях. До прикладу, ріпак, який обприскують проти квіткоїда. Якби цього не робили, то не було б ріпака. Коли бджоли контактують з квіткою, деякі можуть загинути. Інші повертаються, і у вулику речовина потрапляє в мед. Але у нашому меду немає ніяких хімікатів. Аналіз робили в Дольному Кубіні. Ми отримали відмінний результат", – похвалився пасічник.

Одного разу він навіть отримав визнання від самого ведмедя. Трюк з радіоприймачем у порожньому вулику, який мав би тримати клишоногого на безпечній відстані не допоміг.

"Може, навпаки, йому ще й краще працювалося. Він все потрощив, навіть радіо. Ведмеді – розумні тварини. Запам'ятовують кожну деталь. Вони регулярно повертаються на знайомі місця. Поки його хтось не ліквідує. Ведмідь їсть усе. Його не зупиняють навіть жала. Він їсть навіть рамки. Здебільшого це трапляється восени, коли йому потрібні калорії, щоб перезимувати. Все, що може, визбирує. І дуже любить мед", – з розумінням пояснював Колшовський.

Втім уже четвертий рік поспіль він спостерігає, що врожай меду зменшується. У травні 2020 року в Тополі був заморозок, який "спалив" квітучі дерева черешні. "Цього року, коли цвіла черешня, погода була ідеальною лише чотири дні: 9, 10, 11 і 12 травня. Бджоли налетіли на цвіт і принесли нектар. Знаєте, якої він був якості? Знаєте це дерево? На ньому ростуть маленькі черешеньки. У цій місцевості їх близько 80. Цілий черешневий ліс. Коли він цвіте, аромат розноситься по всій околиці. Навіть мед ледь-ледь пахне черешневим цвітом".

Як так сталося, що пасічник пам'ятає ці дні в деталях? Стара школа. Він роками збирав інформацію про погоду. Хотів відстежувати, як вона змінюється. "Ми знаходимося на висоті 385м над рівнем моря, сусідня Рунина – 700м над рівнем моря. І цього року у нас було 33° тепла!" – похитав головою. У цей момент він нагадував пана Мартона, який бурчав про зміну погоди щоразу, коли про це заходила мова. Для бджоляра зміни погоди – це катастрофа. Бджоли особливо чутливі до них. Ви можете одразу відчути, коли змінюється атмосферний тиск. Бджоли починають нервувати і жалити.

"Найгірше – те, що я не маю кому передати свій 60-річний досвід. Це ще те завдання! Хто прийде мені на зміну?" – зітхнув Йозеф Колшовський.

Під час однієї прогулянки лісом пан Лукач пояснював, як зупинити депопуляцію та стагнацію місцевих сіл. У нього була теорія, що все, що потрібно, – це провести в села швидкісний інтернет. "Всі облаштовують кринички, оглядові вежі та будинки скорботи. Які будинки скорботи? Треба збудувати пологовий будинок, привезти сюди хороших лікарів, щоб це місце ожило. У мене є друг, який працює офіційним перекладачем з англійської мови. Він заробляє великі столичні гроші. Товариш приїхав на 3 дні зі своєю дружиною, яка родом з Осадного. Коли він дізнався, що в нашому пабі є швидкісний інтернет, 3 дні перетворилися на 3 місяці", – пояснив він.

Адже робота перекладача була віртуальною. Все, що йому було потрібно – це замовлення, ноутбук та інтернет. І раз на місяць він міг вирватися на нараду у велике місто. "Пандемія COVID довела: інтернет – це як мухоловка для молодих. У багатьох з них тут залишився спадок. Наші політики говорять про магістраль. Нам потрібна інформаційна магістраль. І до Улича, і до Руського Потока", – додав лісничий.

Другою теорією економічного порятунку регіону, на думку Лукача, була підтримка локальних підприємців.

Візьмімо хоча б занедбаний туризм. Місцеві ініціативи намагаються запустити його у вигляді фестивалів, під час яких відвідувачі можуть спекти хліб у традиційній печі або попотіти, косячи крибицю, старовинний сорт жита. Чудова ідея, щоб зайняти час на літніх канікулах. А як щодо решти року?

"Вам потрібно десь розмістити туристів. Вони прийдуть з лісу мокрі, налякані, бо в кожному кущі їм ввижається ведмідь. Їм по-

трібна тепла безпечна місцина. Вони готові заплатити місцевим хоч і 20 євро за ніч. Запропонуйте зорі. Небо над Осадним темніше, ніж над Колоницею. Таких туристів можна заманити сюди взимку. Запросити астрономів зі Словаччини, навіть Чехії. Тих, хто любить фотографувати. Купіть чотири телескопи", – природоохоронець сипав ідеями.

«Навесні? Просто запросіть грибарів». Він сам знайомий із грибарем із сусіднього Пчолиного, який може розповісти чудові історії про гриби. Хто яким грибом отруївся, з якого можна приготувати найсмачніший суп. Туристи заплатять кілька євро за екскурсію, щось дізнаються, назбирають грибів і познайомляться з регіоном.

Достатньо кількох зустрічей з людьми, які пустили коріння в прикордонні, і це виведе Полонини на новий рівень. Це вже не просто ще один національний парк, а унікальна можливість – як для місцевих жителів, так і для відвідувачів. Парадокс полягає в тому, що місцевим жителям про це нагадують люди "ззовні". Переселенці з інших частин Словаччини, які були настільки зачаровані прикордонною територією, що залишилися тут жити. І це незважаючи на те, що вона лежить на межі країни – і подекуди навіть інтересів.

Дива з Княгині

На першому поверсі Національного музею природознавства у Відні між вітринами проходили сотні людей. Одні розглядали експонати з безпечної відстані, інші майже торкалися носом скла, щоб роздивитися кожну деталь. Дорослі і діти кружляли серед зразків доісторичних скам'янілостей, отруйних, на перший погляд, азуритів, плісированих арагонітів і сліпучих смарагдів, які вели їх до секції метеоритів. Найбільший з них приголомшував відвідувачів одразу при вході. Він ефектно лежав на чорному п'єдесталі із золотою облямівкою і написом латинськими літерами "Knyahinya". Цифра 15 над назвою вказувала, що кам'яний метеорит був 15-м з перших ста експонатів музею. Відвідувачі, серед яких були туристи з усієї Європи, розглядали його спереду і ззаду. Вони досліджували тріщини, що розділяли метеорит на три частини, з цікавістю читали текст про вагу експоната і місце його падіння. Вони мало що знали про те, де знаходиться Княгиня – село, на честь якого колись назвали найбільший у світі кам'яний метеорит. Невідоме місце зі складною для вимови назвою, розташоване серед гір на кордоні Словаччини, України та Польщі за сотні кілометрів від них.

Поки унікальний хондрит у віденському музеї насолоджувався митями слави, прикордонне гірське село з 270-ма мешканцями було заховане серед карпатських хребтів. Видавалося, наче там панувала ідилія. Влітку на полонинах паслася худоба і сушилося сіно, взимку все було вкрите снігом, який порипував під ногами. Однак життя в горах, за десятки кілометрів від великого міста, мало свої недоліки. Діти жили на відстані 4 км від найближчої в долині школи. Маршрутки[1] не їздили. Тож поступово молодь почала переїжджати до більших міст, шукати роботу за кордоном: у Польщі чи Угорщині. Типові сільські пейзажі поступово ставали раритетом. На пагорбі за церквою у кожному дворі мали колись

корову. За підрахунками місцевих жителів, бувало навіть чотирнадцять голів. Тепер їх було заледве шість. Старше покоління уже не справлялося, а молодому не хотілося братися за цю справу.

Ідея поїхати в Княгиню виникла тоді, коли я придивилася до місця падіння метеорита. Він майже зі стовідсотковою точністю влучив у точку, де згодом утворився кордон. Метеорит ніби став винуватцем накресленої на мапі тріщини, яка простяглася на південь від гір вздовж Заброді, Малого Березного і аж до Чопа. Окрім того, найбільша тріщина в метеориті нагадувала лінію кордону з Україною!

До села, розташованого на висоті 500 м над рівнем моря, ми з фотографкою завітали у листопаді. Нам одразу стало зрозуміло, що ми приїхали в пору збору врожаю яблук. Не було жодного господарства без підготованих для покупця з долини кількох мішків з плодами. Тонни яблук було відкладено для виробництва соків. Місцеві жителі заробляли на врожаї символічні гроші. Кілограм фруктів купували менше ніж за гривню, тобто за десяту частину євроцента.

"Ох, якби ви навідалися якогось іншого дня!"

Ми з фотографкою сиділи в маленькій продуктовій крамничці за двома горнятками чаю. У приміщення ввійшов господар Василь і попрямував до куми за пельменями. Тим часом Ольга – власниця крамниці, обдзвонювала знайомих у селі. Хто що може нам розповісти про метеорит? Василь знизав плечима. Він мало що знає, але міг би провести нас на конях до місця, де той утворив кратер. Та чоловік виявився надто заклопотаним. Достатньо було лише глянути на нього: комбінезон і калоші. "Нехай щастить!" – вигукнув він, коли продавчиня передала йому пакет із замороженим напівфабрикатом, і зник у дверях.

“Може, Сашко чи мій дідусь розкажуть більше", – думала вголос місцева жителька Анна, яка на порозі розминулася з господарем і вже супроводжувала нас у верхній кінець села.

Сашко, або Олександр, який виявився племінником Анни, знав лише те, що падіння метеорита помітив якийсь Крив'яник. Він поїхав на те місце і побачив глибоку яму. Там лежав камінь, чутки про який поширювалися з такою ж швидкістю, з якою він пройшов крізь атмосферу. Отож незабаром у Княгині з'явився хло-

пець з Ужгорода, з яким Крив'яник домовився про обмін метеорита на хижку. Останній, за словами Олександра, продав космічне тіло музею і відповідно заробив на цьому якусь копійку.

"Камінь, напевно, був дорогий. Подейкували, що уламок, розміром із сірникову коробку, коштував сто тисяч. А тепер порахуйте, якою була вага великого шматка метеорита?" – цікавився Сашко. Це було 279 кілограмів і 766 грамів.

Версія, яку Олександр чув від свого дідуся, дещо відрізнялася від тієї, яку розповіли в Ужанському національному парку. Чоловік, який купив метеорит у Крив'яника, був не з Ужгорода. Це був чеський чиновник Антонін Покорний[2], який працював інспектором у лісах Великого Березного. А селянин з Княгині за уламок метеорита отримав не хату, а двох волів.

Відомо, що 9 червня 1866 року, орієнтовно о 17:00, над Ліптовом, Шаришем і Земплином у небі пронісся шмат хондриту. Над селами Збой і Княгиня, на висоті 40 км, він розлетівся більш ніж на тисячу уламків. Ґаздівські поля були окроплені кам'яним дощем. Селяни були налякані невідомим явищем. Почувся грім і гуркіт. Два палаючих шматки каменю ледь не влучили в місцеву жительку, яка в цей час прала речі у потічку. Ще один менший шматок пробив дах хліва навпроти церкви. На щастя, від уламків ніхто не постраждав. Але все могло скластися інакше. Припускають, що якби метеорит пролетів на кілька метрів вище, то пронісся б над хребтом і, ймовірно, впав би прямо в селі[3].

Найбільший шматок, який досі зберігається в колекції Музею природознавства у Відні, заглибився у землю десь за 10 км від Княгині під схилом гори Стінка. Місцеві жителі називають це місце "Чорні Млаки". Саме тут селянин Василь Крив'яник знайшов метеорит. Він постійно косив траву на галявинках за селом, де сьогодні росте густий ліс. Одного разу під час покосу він помітив посеред галявини яму, якої раніше не було. Кажуть, що Крив'яник з цікавості почав вигрібати звідти землю, аж поки на двометровій глибині не натрапив на величезний камінь. А решту історії ви вже знаєте.

Невідомо, скільки грошей отримав лісник Покорний від тодішнього Віденського імператорського музею, але продати знахідку він мав за вигідною ціною. Метеорит став абсолютною

сенсацією. Менш ніж через місяць після падіння, в Ужанському комітаті для пошуку уламків була створена спеціальна комісія. 12 липня 1866 року до Княгині прибула іноземна експедиція. Вчені з Відня та Будапешта знайшли загалом 72 уламки загальною вагою 46,7 кг. Пошуки тривали і до кінця вересня 1866 року було знайдено ще кілька експонатів загальною вагою понад 385 кг. Сьогодні вони знаходяться в музеях 15-и країн світу.

"Здається, якось тут був хтось аж з Москви. Але кому вдалося б знайти уламки серед листя? – дивувався Олександр. – Це ж неможливо!" – заявив він. “Люди навіть не знають, як такий камінь виглядає. Одного разу в новинах повідомили, що якийсь росіянин знайшов камінь. Коли квасили капусту, то поклали його у бочку для створення тиску. Виявилося, що то був метеорит".

До дискусії долучився Василь, чоловік Анни, який якраз вийшов на подвір'я. Пошуки історій, пов'язаних з метеоритом, здавалося, викликали невеличкий ажіотаж.

"Шукали уламки. Бували тут навіть з Ленінграда", – додав дядько Василь, вголос дивуючись, наскільки допитливими виявилися журналісти. Він невимушено запитав, чи знаємо ми українського мандрівника Дімку Комарова, ведучого популярної на телебаченні програми про відкриття незвичайних місць у світі? Таки не знаємо.

У підсумку, "ті, що з Ленінграду" (чи вони були з Москви?), нічого не знайшли. Не допомогла навіть техніка, яку вони нібито привезли з собою.

Навіть мінералоги-аматори скажуть вам, що сьогодні знайти фрагменти Княгині на кордоні практично неможливо. З одного боку, їхній пошук обмежений самим кордоном. До того ж, на словацькому боці частина місця, на яке могли впасти крихітні уламки метеорита, є заповідною територією. Там можна пересуватися лише маркованою стежкою. По-друге, у вас більше шансів зірвати джекпот, ніж натрапити на дрібні уламки метеорита під брудом, листям і серед насаджень. Металошукач? Це має бути професійний пристрій, який зможе відрізнити багнет Першої світової війни від кулі часів Другої світової або цвях від консервної банки. І, власне, по-третє, у Словаччині вважається кримінальним злочином бігати по лісу з детектором без дозволу.

Проте навіть крихітний уламок було б вигідно знайти. Лише кілька грамів метеорита, звісно, перевірених спектральним аналізом і проштампованих геологічним інститутом, коштують сотні євро. Єдине, що залишається – змиритися з долею. Хоча ніколи не довідатися, скільки уламків було замуровано в сільських будинках, окроплених кам'яним дощем. За звичаями цього регіону, в надрах помешкань ховали монети, які мали його захищати. То чому б не замурувати те, що впало прямо з неба?

Падіння космічного каменя в Княгині було наприкінці XIX століття подією світового масштабу. Про це свідчить той факт, що французький письменник Жуль Верн здійснив подорож цими краями. У 1892 році він подорожував північно-східним краєм колишньої Австро-Угорщини. Можливо, саме в Княгині Верн надихнувся пошуками уламків метеориту і на межі століть завершив ще один рукопис із серії "Незвичайних подорожей" – науково-фантастичний роман "У погоні за метеором". Цінний камінь відігравав головну роль у романі, викликаючи шалений інтерес як серед дослідників, так і серед звичайних людей. Інакше не могло й бути, адже за вимислом письменника він був створений з чистого золота, а його ціна сягала астрономічних висот у мільярди франків. Але космічне тіло не обрало своєю ціллю ліси Центральної Європи. У романі воно врізалося в скелі північно-західного виступу гренландського острова Упернавік. До місця падіння одразу ж збіглися натовпи допитливих глядачів і тих, хто претендував на метеорит. Істерії врешті-решт поклала край природа – метеорит з роману Жуля Верна назавжди поглинуло море.

Однак Княгиня була об'єктом не лише уяви відомих письменників, а й серйозних досліджень. Космічний камінь з Княгині досі є одним з найбільших метеоритів, який коли-небудь знаходили в Європі. У 1881 році про нього написав престижний науковий журнал “Science”. Видання опублікувало листування між британським натуралістом Чарльзом Дарвіном і німецьким геологом Отто Ганом, який стверджував, що виявив у космічному мандрівнику фрагменти позаземних коралів, паразитів і рослин[4].

Місце падіння метеорита приваблює туристів і сьогодні. Їх не так багато, як у Відні, але для місцевих жителів це не проблема. Їм подобається виняткова тиша, яку вже встигли порушити дві

допитливі жінки, що цікавилися космічним каменем. Спокійний і некваплівий ритм життя горян, здається, зберігає те, що вже давно зникло з долин. Хоч господар будинку Василь і мав інші справи, все ж запропонував нам покататися на конях. Його сусідка Ганна перед обідньою перервою заскочила до місцевої продуктової крамниці і з цікавістю випитувала, звідки ми приїхали. Недовго думаючи, вона замовила три кави. Скільки там тих справ, щоб не знайти хвилинку для подорожніх. Продавчиня Ольга тицьнула нам у руки кілька шоколадних цукерок і вголос розмірковувала про те, чим доповнити розповідь про сільське життя. Якщо хочемо побачити щось гарне, то треба приїжджати в січні, на Різдво. Від хати до хати будуть ходити колядники, і першою зупинкою буде її крамничка.

7 січня ми таки приїхали. Дорослі та діти снували між хатами. Ті, хто не помістився у вітальнях і кухнях, спостерігали за різдвяним дійством через вікна. Заходячи у кожну хату, колядники спочатку віншували. Потім на повні груди співали колядку "Коли ясна звізда"[5], незмінну мелодію якої знають навіть у русинських селах на словацькому боці кордону. Повітря наповнювалося солодким запахом тістечок на тарелях, були й кошики із солодощами. Колядувало все село. І в той момент ми усвідомили, що метеорит, який прогуркотів у забутому куточку Європи, а тепер лежить у вітрині Відня, – не єдиний скарб, заради якого варто їхати до Княгині.

Дерев'яні церкви

Подекуди ними можна милуватися здалеку: своєю монументальністю церкви доповнюють горизонт сіл. В інших місцях храми будуть менш помітними, адже ховаються за масивними кронами старих лип. Якщо ви хочете побачити їх зблизька, щоб не пропустити жодної деталі, доведеться підійматися мостом або дерев'яними сходами на пагорб, що височіє над селом. Якщо щось символічно й прикрашає прикордоння з обох боків, то це старовинні дерев'яні церкви. Навіть через 300 років дух предків живе у цих величних спорудах, якими всіяні східні Карпати.

Ужгородський мистецтвознавець Михайло Сирохман вважається одним з найбільших дослідників і поціновувачів історії унікальних дерев'яних скарбів прикордонного регіону. Церкви його зачарували ще в дитинстві: якось під час шкільної екскурсії він опинився в горах закарпатської Верховини, де разом з членами гуртка малювання Палацу піонерів шукав натхнення. Саме тоді він їх вперше побачив, і чорні величні силуети глибоко вразили його дитячу душу.

У радянські часи дерев'яні храми були або повністю, або напозір зачинені, тож йому доводилося задовольнятися їхньою зовнішньою красою. Проте сакральні споруди не давали Сирохманові спокою. Коли вже в дорослому віці робота вчителем привела пана Михайла в гірське село Гукливий, вони його знову зачарували. Сирохман кілька разів обійшов церкви з усіх боків, не в змозі відірвати від них очей. Яка досконалість! Як все тримається вкупі! Та щоб в радянські часи дізнатися про них більше, потрібно було набратися терпіння. Відповідної літератури було як кіт наплакав.

Після падіння залізної завіси, на початку 1990-х років, до рук Сирохмана потрапила книга про зруйновані церкви в Польщі. Це були лемківські храми в селах, населення яких було виселене в 1947-му році під час операції "Вісла". Тоді він зрозумів, що хотів

би видати щось схоже – публікацію про церкви Закарпаття. "Я написав автору, канадцю з українським корінням. Він мені відповів і ми почали спілкуватися, поки нарешті не зустрілися у Львові й не поїхали разом у гори. Через кілька років цей порив переріс у книгу про всі церкви Закарпаття. Коли у серці людини живе краса, нічого не вдієш", – міркував автор дослідження "Втрачені церкви Закарпаття" під час нашої зустрічі в Ужгороді. Згодом я пошкодувала, що ми не запланували зустріч в ужгородському скансені.

Сирохман розповідав про церкви з пристрастю титулованого знавця. У найдрібніших деталях він описав мені різницю між лемківськими та бойківськими духовними спорудами. Виявляється, що перші характеризує наявність високого західного верху, а другі мають 3 менші. Хоча й вважає всі ці об'єкти маленькими дивами, найбільш вражаючою для нього є нинішня пам'ятка Ужгородського краєзнавчого музею. Дослідник порадив мені оглянути її з усіх боків і зачаруватися майстерністю сільських ремісників. Стоячи під вежею, дозволити своєму погляду злетіти до неба. "Склали дрова – і вийшло диво!" – захоплено описував він мені понад 200-літній храм, що колись стояв у селі Шелестів і був присвячений, як і багато інших у цьому регіоні, Архангелу Михаїлу.

Мистецтвознавець знайомився з безцінними сакральними об'єктами поступово – кожному приділяв необхідний час. Спочатку він відвідував одну за одною дерев'яні церкви. Згодом додалися муровані. Чимало з них раніше були зроблені з дерева. Згодом було мапування іконостасів та ікон. Цьому не було кінця краю Однак досліднику вдалося зафіксувати лише частку втраченого світу. Адже якщо в середині XVIII століття в колишній греко-католицькій Мукачівській єпархії було понад 800 храмів, то сьогодні на Закарпатті залишилося менше сотні. "Старовинних – близько 60. Багатство форм і стилів. І ми цього вже не помічаємо. Буквально позавчора отримав з Будапешта фото церкви із села Реґетівка Бардіївського району. Вона згоріла наприкінці XIX століття. Її зобразив угорський дослідник. Малюнок був опублікований в якомусь журналі. Я дивився на світлину церкви, якої вже 100 років не існує", – додав він зітхнувши.

Дерев'яні релігійні споруди відомі в багатьох країнах, але для Сирохмана карпатські – найвинятковіші. Чого варте лише вико-

ристання деревини. Здавалося б, у бідних хуторах з багатою лісистою місцевістю вона була логічним будівельним матеріалом. Але для мешканців Карпат дерево відігравало важливішу роль: було коштовним даром. Вони викладали балки та ґонти одне на одного з продуманою логікою, їхні вироби мали просту симетрію. Це теж відрізняло їх від російських чи скандинавських храмів. "Російські дерев'яні церкви більш помпезні. Вони часто прикрашені багатьма куполами-цибулинами, але всередині мають лише невелике приміщення, відведене для літургій. Можливо, тому, що на півночі все-таки холодніше", – розмірковував знавець. Натомість для норвезьких церков характерна значна висота і вежі гострої форми. Інтер'єр оформлений деревом з рослинними та тваринними мотивами давніх культур. "А от карпатські церкви, – продовжував експерт, – зроблені з великою делікатністю і смиренням". Природна фактура дерева, зрідка з незначним орнаментом, є головною прикрасою. Нічого зайвого. "Римський архітектор Вітрувій стверджував, що ідеальна архітектурна форма поєднує в собі цілісність конструкції, функції та краси. Конструкція вказує на те, з чого зроблена форма і як вона зроблена. Функція – для чого вона використовуватиметься. А краса? Є два її прояви: з чого складається форма і як вона оздоблена. Тому дерев'яна церква – це ідеал", – пояснив мені Сирохман.

Багато церков було збудовано сільськими майстрами. Традиційна майстерність передавалася з покоління в покоління. "Закарпаття було єдиним місцем в Україні, а можливо, і в усьому християнському світі, де дерев'яні церкви будували традиційним способом аж до середини XX століття. Тобто, поки сюди не прийшов Радянський Союз", – продовжував Сирохман. Методи будівництва збереглися настільки, що навіть церкви 40-х років XX століття мають ті самі технічні параметри, що й трьохсот-чотирьохсотлітні храми.

Однак зведенням сакральних споруд не міг займатися абихто. Селяни вимагали найдосвідченіших. Такий майстер мав спочатку побудувати аж 30 хатинок, щоб йому довірили будівництво храму. "Майстри знали один одного, збиралися разом. Зрештою, церкву будували двоє-троє найкращих. Адже мова йшла про головну будівлю в селі. Кожне село, кожна долина мала свою модель, а майстри мали свій почерк. Ось причина, чому церкви були схожі одна на одну. Та коли опиняєшся у сусідньому районі, бачиш інакші церкви, збудовані іншими майстрами. Ніде більше ви не знайдете такого розмаїття форм, як на Закарпатті. Втім були й професіонали, які будували храми на замовлення. Наприклад, готичні церкви з вежами в околицях Хуста. Використовувався дуб і найімовірніше цим займалася спеціальна команда. Досконала робота", – додав Сирохман.

У деяких церквах він знайшов вирізьблені на дереві ім'я майстра і рік, коли той побудував храм. Наприклад, споруда в селі Лучки була зведена в 1749 році майстром Матієм Хемічем. За словами Сирохмана, такі написи дуже рідкісні, і на Закарпатті їх збереглося стільки, що можна порахувати на пальцях однієї руки. "Я, напевно, остання людина, якій вдалося зустрітися з деякими майстрами. Це було в 90-х роках. Навіть їхніх дітей вже немає серед живих. Це були унікальні люди. Поєднували у собі ремісничу майстерність і художнє бачення. Вони розуміли, що роблять. Майстер Іван Шимон був нащадком німецьких емігрантів, він помер у 1992 році. Розумна, інтелектуальна людина, він жив впродовж усього XX століття. Супроводжував письменника Івана Ольбрахта по Карпатах", – згадує Сирохман одного з будівельників.

Хоча деякі з церков простояли кілька століть, за словами дослідника, багатьох поглинув час. Адже дерево має термін придатності і, на жаль, часто може загорітися. Саме тому у XIX столітті почалася поступова заміна дерев'яних церков на мурувані. Однак за часів Масарикової Чехословаччини влада вирішила врятувати церкви, на які гострив зуби час. 5 храмів було вивезено до Чехії. У тому числі церкву Св. Архангела Михаїла, яку в 1929 році перенесли до Кінського саду в празькому районі Сміхов. Вона була збудована у XVII столітті в селі Великі Лучки. У 1793 році місцеві жителі її продали і перевезли до села Медведівці Мукачівського району. Не так сталося, як гадалося: у 2020 році дерев'яна церква була охоплена пожежею. Вона була повністю знищена. Інші сакральні об'єкти опинилися в Добржикові, Кунчицях-під-Ондржейником, Бланську та місті Нова Пака. Церкву зі східнословацької Малої Поляни перевезли до Градець-Кралове. Лемківську свя-

тиню з Кожухівців у 20-х роках минулого століття було перевезено до Східнословацького музею в Кошицях.

Особлива та сумна історія почалася після приєднання території до Радянського Союзу. За словами Сирохмана, радянська влада оголосила дерев'яним церквам ідеологічну війну. Їх не ремонтували, а навпаки, доводили до занепаду. У деяких випадках старовинні церкви навіть спалювали. Так сталося в закарпатських гірських селах Майдан і Сойми. В інших місцях храми просто розібрали. Одного разу це зробив директор школи зі своїми учнями, які порубали деревину на тріски і спалили її.

"Третій етап зникнення унікальних храмів почався вже після перебудови. На щастя, Радянський Союз, шляк би го трафив, розпався, і хоча з незалежністю прийшла релігійна свобода, людська обмеженість теж вийшла на поверхню. Вона проявила себе на повну силу. Дерев'яні церкви почали обшивати дешевою бляхою, перемальовувати ікони, обклеювати інтер'єр шпалерами. Жах! Із ситуацією у Словаччині це і близько не можна було порівняти. Достатньо проїхати через Малий Березний – і в Грабовій Розтоці, Кальній Розтоці, Іновцях, Тополі – церкви в ідеальному стані. На зеленому пагорбі, огороджені дерев'яним парканом – усе, як має бути. У Словаччині діє закон про охорону пам'яток культури. На церквах висять меморіальні дошки, і ніхто не наважиться забити навіть цвях у будівлю. У нас, здається, цього не розуміють. Аби тільки дах був позолочений! Хіба храми повинні блищати?" – обурювався Сирохман.

Нам обом стало сумно. І не тільки тому, що людська обмеженість знищувала безцінну культурну спадщину, яка остаточно зникала під блискучим листом металу. "Чому на прикордонні так багато церков, названих на честь Архангела Михаїла?" – спробувала я переключити свої думки на іншу тему і знайти відповідь на наступне питання, яке не давало мені спокою.

"Тут немає ніяких правил. Назви храмів – це любов людей. Популярною була Богородиця, Миколай приносив подарунки, Михаїл захищав. Хто може бути кращим?" – розмірковував вголос Сирохман.

Дерев'яна церква Святого Архангела Михаїла знаходиться також у східнословацькому селі Тополя, на батьківщині русинського

національного будителя Олександра Духновича. Вона була побудована в 1700-му році, і навіть існує історія про те, як її перенесли на місце, де вона знаходиться зараз. Це також розповідь про людей, які мешкали в Улицькій долині 300 років тому. За місцевою легендою, Тополя розрослася настільки, що родини, які жили поблизу млина, почали скаржитися, що їм дуже далеко добиратися до храму. Вони вимагали, щоб сільську церкву перенесли на пагорб над потічком Касичів. Сім'ї з нижнього кінця села не погоджувалися. Вони наполягали на тому, щоб церква була ближче до них, біля потічка Данков. Суперечка остаточно завершилася вердиктом, гідним царя Соломона: храм буде побудований там, де він не пустуватиме. Точніше, там, куди найшвидше привезуть деревину для його ремонту. Поки сім'ї з нижнього кінця вкладалися спати, їхні сусіди з верхнього того ж вечора запрягли волів і за ніч доставили деревину з-під Буківця. Так церкву перевезли через потічок Касичів, а потім розширили, про що свідчать зарубки на балках.

Сьогодні святкові літургії в церкві служить греко-католицький священник Лукаш Кіреш. Він переїхав до Тополі кілька років тому з дружиною Даною та дітьми. З першого погляду видно, що молода сім'я стала ковтком свіжого повітря для села та старовинного храму. Сьогодні в Тополі проживає близько 70 осіб, більше двох третин з них – люди, яким не менше 70 років. Молодих сімей мало. У селі проживає семеро дітей, четверо з яких – діти Кіреша. Бракує магазину та школи. За великими покупками доводиться їздити до Снини, що за 25 кілометрів звідти. Дітей тополянців автобус возить до водозбірного села Улич. Кінець світу? Навпаки, початок! "Сонце сходить на сході", – скажуть вам місцеві жителі.

Священник є не лише священником, але частково й туристичним гідом. Він знайомить відвідувачів, які блукають у цих краях, з кожною деталлю старої церкви . Названа вона на честь Архангела Михаїла. Можливо, тому, що він – ангел вищого рангу. У перекладі з івриту Михаїл означає Богоподібний. У храмі також є трифорій. Ймовірно, він використовувався для того, щоб люди могли сховатися від негоди. Тут немає лавок. Їх не має бути в дерев'яній церкві. По-перше, для того, щоб вмістилося більше лю-

дей – топольська церква вміщує близько півтори сотні вірян. По-друге, тому що на Сході найбільш природно молитися стоячи.

"Літургійне життя також було основою суспільного життя в селах. З невеличким перебільшенням скажу, що сьогодні ми маємо фейсбук, а колись все оберталося навколо храмів. Навіть у сусідніх селах Рунина і Прислоп були дерев'яні церкви. Втім під час Другої світової війни їх спалили. Згодом люди збудували мурований храм. У кожному селі була дерев'яна церква. У Карпатській дузі з нашого боку кордону з Польщею їх було близько сотні. Під час операції "Вісла" церкви в Польщі були або зруйновані, або перейшли під владу римо-католиків", – розповів мені про місцеві реалії Кіреш.

Деякі церкви з Улицької долини опинилися в музеях. Наприклад, храм Св. Архангела Михаїла з Нової Седліци перевезли у скансен в Гуменному. Церква святого Миколая зі Збоя була перенесена на бардіївські курорти. Під час Другої світової війни Збой був майже зрівняний з землею, а церква сильно пошкоджена.

На щастя, храм у Тополі залишився на своєму місці. Однак, за словами місцевих жителів, у ньому не вистачає коштовної ікони, написаної на зламі XVII та XVIII століть. Ікона *"Останній суд"*, "Страшний суд" унікальна вже тим, що написана на полотні. За давньою традицією, ікони писали переважно на дереві. Імовірно, вона зникла в 1963-му або 1964-му році, щоб згодом опинитися в Музеї українсько-русинської культури у Свиднику, звідки й потрапила до фондосховища. Донині Греко-католицька Церква продовжує суперечку з музеєм щодо ікони. На початку цього тисячоліття Окружний суд у Свиднику постановив, що власницею коштовного образу є саме греко-католицька церква. Проте музей не віддав реліквію. Чому? Кажуть, на 100% не доведено, що це дійсно реліквія з Тополі.

Подружжя Кірешів детально дослідило ікону і переконане, що "*Останній суд*", найймовірніше, походить з Тополі. Дана Кірешова, яка сама є іконописицею, навіть присвятила цьому питанню невелику публікацію. "Музей стверджує, що купив її. Але в 1964-му році, коли греко-католицька церква була ліквідована, то як у законної власниці ікони її неможливо було купити. Люди достеменно не знають, хто її звідти забрав. Місцеві жителі дуже хвилювалися з цього приводу. У 70-х чи 80-х роках самі куратори[1] хотіли

вирішити це питання. Ціла делегація їздила до музею у Свиднику і просила повернути ікону", – розповів отець Кіреш.

За його словами, у Словаччині було знайдено лише 16 ікон. Дві з них вже не існують. Для цього регіону були характерні ікони із зображенням останнього суду, хоча для Сходу більш точним є термін "страшний суд". "Раніше люди не вміли ні читати, ні писати. За допомогою ікон відбувалася передача віри. Через образи. Саме в цьому і є сенс Східної Церкви – віра передається через зображене на іконах. Віряни бачили сцени з раю чи пекла, і образ закарбовувався в їхній пам'яті. Коли ми з дружиною почали дослідження, то розпитували людей, що із зображеного на іконі вони запам'ятали. Всі одноголосно зазначили, що там була тачка з чортами, які везли людей до пекла, а ще були чорти, які розпилювали людину. Сьогодні цим пам'яткам вже 80 років. Якби там був текст, люди б його не зафіксували. Але прихожани запам'ятали зображене", – пояснив Кіреш.

Дерев'яними храмами по обидва боки кордону опікуються дві Церкви: греко-католицька і православна. Віряни обох конфесій скажуть вам, що церкви належать їм. Східні греко-католики вважають їх безапеляційно греко-католицькими, православні – православними. Але хто захоче вплутуватися в суперечку про те, що було раніше – яйце чи курка?

У 1646 році Ужгородська унія з'єднала в цьому регіоні два елементи. Візантійський обряд, традиційний для східних слов'ян, формально об'єднався з римо-католицькою церквою. Злученню православних з католиками сприяв Юрій Друґет, землевласник Земплина та Ужанської жупи, який після рекатолизації протестантських сіл зосередив свою увагу на православних підданих. У результаті цих зусиль шістдесят три з 600 православних священників у всій Мукачівській єпархії погодилися на унію в обмін на привілеї, якими користувалися їхні католицькі колеги. Втім у них була умова: повністю зберегти візитну картку місцевої культури – візантійський обряд. Тому донині православні називають греко-католиків уніатами – тими, хто прийняв унію або союз з католиками.

Дерев'яні церкви пережили бум, особливо у XVIII столітті після заснування греко-католицької церкви. Віряни, ідентифікую-

чи себе з цією конфесією, вважали, що споруди належать саме їм. Проте іноді ситуація може бути заплутаною. Адже є дерев'яні церкви, які були збудовані ще до так званої унії. В села вони потрапили вже після неї. Наприклад, церква в закарпатському селі Кострина. Її було збудовано майстрами у 1645-му році в селі Сянки на території сучасної Львівської області, приблизно за 40км від Кострина. Це одна з найстаріших дерев'яних церков у регіоні. У 1703-му році її купили мешканці села. Хоча на ній стоїть тримаменний греко-католицький хрест, сьогодні вона перебуває в підпорядкуванні Української православної церкви Московського патріархату. Та про це згодом.

Раніше звичайні сільські люди не дуже переймалися тим, чи вони греко-католики, чи православні. Вони були просто віряна-ми, мали свої ритуали і церкви. Окрім того саме православ'я зазнало великих змін. Особливо у XX столітті, коли комунізм і Сталін втрутилися в життя православної церкви у Східній Європі. Під час Великого терору радянська влада або вбивала священнослужителів, або відправляла їх до ГУЛАГів. Приблизно 300 парафій[2] у Радянській Росії змогли проіснувати до кінця 1930-х років. Однак після пакту Молотова-Ріббентропа, коли Радянський Союз розширився, включивши до свого складу Західну Україну та Білорусь, кількість парафій різко зросла, і Сталін був вимушений реабілітувати російське православ'я. Зрозуміло, що православні священники мусили підкорятися режиму, який перетворив Церкву на ще один інструмент впливу.

Радянська влада не мала наміру толерувати жодну іншу церкву, і після війни почала позбуватися, зокрема, Греко-католицької Церкви. Вони назвали це "возз'єднанням" – тобто поверненням греко-католиків назад у лоно православ'я. У 1961-му році, за словами української історикині Наталії Шліхти, московський патріархат навіть призначив спеціальну комісію для Західної України, щоб контролювати хід "православізації". Зрештою виявилося, що частина духовенства, наприклад, у Галичині, лише формально прийняла православ'я.

В нашій країні греко-католицька церква теж переживала нелегкі часи під тиском комуністичного режиму. У квітні 1950-го року вона була офіційно заборонена, і греко-католики практично

зникли з церковної карти Чехословаччини на 18 років. Акція "Православізація", відома як Акція "П", вплинула на життя понад 200 тисяч вірян у Східній Словаччині. Зрештою Церква була відновлена під час Празької весни, але після радянського вторгнення греко-католики залишалися в немилості аж до остаточного падіння залізної завіси.

Драматичні події пережила і сама Тополя. Сьогодні це одне з небагатьох сіл на прикордонні, яке є виключно греко-католицьким. Багато сіл залишилися православними після 1968-го року, але Тополя і Колбасів повернулися до свого первісного греко-католицького коріння. Інші села є змішаними. "Коли в 50-х роках минулого століття комуністичний режим ліквідував греко-католицьку церкву, греко-католицькі священники буквально зникли, а їхні місця зайняли нашвидкуруч підготовлені православні священники", – зазначає Лукаш Кіреш. Після початку Акції "П" греко-католицьких священників судили на інсценованих судових процесах, вони потрапляли до таборів примусової праці та в'язниць, були виселені разом із сім'ями на чеські прикордонні території, піддані асиміляції та були змушені прийняти православ'я.

Втім проблеми виникли і після Оксамитової революції. Природно, що греко-католицька церква, намагалася повернутися до своїх храмів – включно з дерев'яними. Але там уже 2-3 покоління служили православні літургії. Села пересварилися, а суперечки за храми не припинялися. Зрештою, почали шукати компроміси. У багатьох селах православні віряни завдяки громадському збору коштів побудували нові храми. А поки будувалася церква, літургії тимчасово відправлялися, наприклад, у парафіяльних будинках, де мешкали православні попи.

Якщо в нашій країні мало хто пам'ятає про суперечки між православними та греко-католиками, то по той бік кордону ця тема досі є резонансною. Україна, прагнучи позбутися російського впливу після початку російської агресії 2014-го року, попросила у духовного Константинополя[3] так званий "томос" – канонічний указ про незалежність церкви. Частина українського православ'я відкололася від православ'я під управлінням московського патріархату. Це створило автокефальну українську церкву в Україні, незалежну від Москви. Вона практично об'єднала церкву Київського

патріархату з тими православними парафіями, які перейшли до неї з парафій московського патріархату. Росія традиційно сприйняла це з неприхованим обуренням і назвала дії Києва "великим розколом".

Михайло Сирохман, знавець дерев'яних церков, згадав і інші історичні моменти, які ілюструють складність спроб зберегти політичний вплив через церкву.

"За часів Першої Чехословацької Республіки у нас була міжконфесійна ворожнеча. Багато закарпатців, які воювали в австро-угорській армії, під час Першої світової війни опинилися в російському полоні. Вони повернулися звідти фанатично налаштованими на православ'я. Вони плутали терміни "русин" і "рускій". Русь – це стара назва України. В той же час Росія не була Руссю, це була Московія, Велике князівство Московське. Лише на початку XVIII століття Росію почали саме так називати. Друга біда – греко-католицька церква на початку XX століття була на 85% змадяризованою. Священникам ледь вдавалося проводити богослужіння старослов'янською мовою. Це було чужим для місцевого населення, тому багато хто переходив у православ'я. Православну церкву підтримувала і сама Чехословаччина, бо хотіла послабити вплив змадяризованої греко-католицької церкви", – зазначає Сирохман.

Результатом стала низка конфліктів, жертвами яких були самі храми. У селі Верхній Бистрий Міжгірського району більша частина села перейшла на православ'я ще за часів Чехословаччини. Однак церква була власністю греко-католицької єпархії. За словами Сирохмана, суд постановив, що церква має бути повернута справжнім власникам. "Жандарми прийшли, щоб на законних підставах передати ключі греко-католикам. Це справді було зроблено. А наступного дня церква згоріла", – хитає він головою.

Старі образи і суперечки не зникли навіть після здобуття Україною незалежності. Сирохман згадав православного священника, який у 90-х роках у селі під Ужгородом перелічував ворогів православної церкви. Він почав з Київського патріархату, а потім взявся за греко- і римо-католиків. "Вони навіть зробили плакати, на яких був зображений величезний дуб з написом "свята православна віра". На непримітній маленькій гілочці було написано "римо-католицька церква", а на іншій тонесенькій – "греко-католицька церква". Інші гілочки: протестантська, реформатська церква", – знизував він плечима. Зрештою, залишалося тільки одне питання: де ж була проповідувана християнська братерська любов?

Поки покоління людей сперечаються і миряться, дерев'яні церкви, в яких поєднуються західне та східне християнство, видніються на горизонті. Вони закликають вірян мислити відсторонено. Люди, які їх збудували і століттями в них молилися, приходили до Бога. До того всемогутнього Творця, який розпочав історію Всесвіту і нашого світу. Для чого? Не просто так. Все має свій сенс. Навіть тінь, яку дерев'яна церква дарує випадковому мандрівникові у спекотний літній день. Навіть погляд чоловіка і дружини, які в супроводі дітей, онуків і друзів прийшли до дерев'яної церкви, щоб через пів століття поновити свої шлюбні обітниці.

Люди, яких немає

Що написати про людей, яких більше немає? У кого запитати про символи оленів, левів і зображення складених особливим чином рук, так зване, благословення коенів, на мацевах[1] старих кладовищ? Один з них є в Тополі, за парафією місцевого священника. Деякі надгробки схиляються до землі. Таке відчуття, що кам'яна плита ось-ось звалиться в траву. Інші ще міцно стоять, прикрашені написами, які ніхто з місцевих не може прочитати. Хто в цих краях сьогодні знає архаїчний іврит та його особливе квадратне письмо? Жінки поховані у верхній частині кладовища, яку можна впізнати за підсвічниками, викарбуваними на пам'ятниках. Мацева з символами зірки або корони може вказувати на те, що могила є місцем останнього спочинку рабина.

Євреї жили вздовж усього східного кордону. Лише у Тополі та інших селах Снинського району на початку XX століття їх було зареєстровано понад тисячу. Сьогодні одним з найпомітніших слідів єврейських поселень у прикордонному регіоні є кладовища у населених пунктах: Тополя, Снина, Сташин, Рунина, Убля та у затоплених селах Руське і Велика Поляна.

Десятки тисяч євреїв жили по інший бік кордону. Місто Мукачево, де вони становили майже половину населення, називали центральноєвропейським Єрусалимом. У сусідньому Ужгороді єврейське населення складало чверть мешканців міста. І саме до Ужгорода я вирушила, щоб зустрітися з істориком Павлом Худішем, який вивчає життя й долю єврейської громади в регіоні.

Євреї жили на території сучасної України з часів Середньовіччя у так званих штетлах – невеликих поселеннях з центральними ринками. Вони почали з'являтися в більшій кількості на прикордонних територіях у XVIII столітті у зв'язку з терезіанськими реформами. У той час єврейське населення мігрувало з території Речі Посполитої до таких міст як Мукачево та Ужгород. Наприкінці XIX століття, після вбивства царя Олександра II, прибула ще одна велика хвиля – євреї, які рятувалися від погромів у царській Росії. Таким чином, якщо на початку століття на Закарпатті проживало близько 4 тис. євреїв, то наприкінці – вже близько 80 тис..

На початку XX століття єврейська громада пережила свій розквіт у регіоні. Це були представники майже всіх вільних професій: юристи, лікарі, фармацевти. Однак закарпатські євреї не були заможними. Деякі з них займалися торгівлею, але були й ті, хто заробляв на життя так само, як і їхні сусіди, працюючи в полі. Щоб проілюструвати цю тезу, історик Худіш згадав відому фотографію Романа Вишняка, на якій зображено життя єврейської громади. Фотограф зафіксував Хаїма Симковича, який "позував" Вишнякові з плугом. Симкович був селянином і якраз орав під час візиту фотографа.

За словами ужгородського історика, більшість місцевих євреїв у регіоні була ортодоксальною. Частина з них навіть належала до хасидської громади, більш консервативної, ніж ортодокси. "Наприкінці XIX століття виокремилася реформатська течія, так звані неологи. Вони не мали довгих борід і носили звичайний одяг. У них було лише дві синагоги в області: в Ужгороді та Мараморош-Сиґоті. У 20-х роках з'явився й сіонізм[2]. Цей рух почав набирати обертів завдяки чехословацькій демократії. Він теж мав різні напрямки. Євреї мали своїх скаутів, як й інші громади. Не було жодних ознак серйозних конфліктів між національностями", – підкреслив Худіш тодішні умови на зламі століть і напередодні Другої світової війни.

Політична орієнтація єврейського населення після створення Масарикової Чехословаччини мала в ті часи тенденцію до більшої лояльності щодо Угорщини. Частково це могло бути пов'язано з тим, що євреї спочатку скептично ставилися до нового утворення на мапі. Вони боялися, що як швидко країна з'явилася, так само вона й зникне. Парадоксально, але своїх дітей вони віддавали до чеських шкіл. "Якщо ви хотіли вступити до університету й зростати в кар'єрі, ви повинні були знати чеську мову, тому в більшості сіл Підкарпатської Русі було 2 типи шкіл: русинська і чеська. У чеських навчалися діти чехословацьких жандармів і місцевих євреїв. Єврейські сім'ї вважали перспективу освіти для своїх дітей

одним із пріоритетів, тому віддавали їх до чеських шкіл", – пояснив фахівець. Єврейські діти, а точніше хлопчики, після обіду ще відвідували релігійні школи хедери. Дівчатка не мали права здобувати релігійну освіту.

За словами історика, коли регент Міклош Горті захопив всю територію Підкарпатської Русі у 1939-му році, там, де домінували угорці, посилився антисемітизм. Набули чинності перші антиєврейські закони. Окупаційна влада запровадила квоти на кількість євреїв, які могли працювати в тих чи інших сферах. За словами Худіша, лише 3% євреїв могли працювати в адвокатурі.

Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз у 1941-му році на території сучасного словацько-українського прикордоння почалися депортації тих євреїв, які не змогли довести своє угорське коріння. У 1941-му році близько 18 тисяч осіб було вивезено із Закарпаття через містечко Ясіня, яке колись було крайньою східною точкою Чехословаччини. Більшість з них опинилися в Кам'янці-Подільському, де були розстріляні разом з місцевими євреями наприкінці серпня 1941-го року. Під час кам'янець-подільської різанини загинуло понад 20 тис. людей. Це було перше масове вбивство на території сучасної України ще до розстрілу в Бабиному Яру, де восени 1941-го німці та їхні колаборанти вбили 33 тис. євреїв Києва. "Ті одиниці, кому вдалося перебратися з-за Дністра, уникнувши розстрілу, повернулися додому. Вони розповіли про те, що сталося, але місцеві думали, що ті з'їхали з глузду", – продовжив історик.

Через три роки 95% єврейського населення зникло з території сучасного Закарпаття. Коли в 1944 році нацисти окупували Угорщину, то разом з угорськими політиками вони запровадили закони про ґетто. В Ужгороді місцева влада зібрала близько 17 тис. людей в двох місцевих ґетто. Серед них були євреї із сіл Східної Словаччини, у тому числі з вищезгаданої Тополі. Вони, як і інші, опинилися в одному з найжорстокіших таборів смерті – Аушвіці. Згідно з висновками місцевих дослідників, додому повернулася лише одна жінка Шарлота Манделова, яка згодом емігрувала до Швеції.

У 1944-му році на Закарпатті існувало 20 ґетто в дев'яти містах. Серед них по два були в Мукачеві й в Ужгороді. Ужгородське ґетто

було розташоване на вулиці Минайській, де колись стояв цегельний завод, що належав єврейському підприємцю Ліпоту Мошковіцу. Друге ужгородське ґетто було розташоване біля залізничного вокзалу на території деревообробного підприємства, яке належало євреєві на прізвище Глюк. Євреїв звідти поступово депортували через Кошиці, де угорські охоронці передавали їх німецьким есесівцям, аж поки вони не потрапляли до табору смерті Аушвіц. За словами Худіша, більшість депортованих загинули протягом перших трьох днів після того, як вийшли з вагонів для худоби.

"Відомо історію молодої 18-річної Лілі Якоб. Вона походила з села Білки біля Іршави. Своїх батьків і молодших братів дівчина востаннє бачила в Аушвіці. Лілі була єдиною, хто вижив. Коли після звільнення з табору Дора-Міттельбау вона, хвора на тиф, вийшла з бараків, знайшла альбом фотографій, зроблених німцями в Аушвіці. Він був там, де розміщувалися охоронці. На одній зі світлин дівчина впізнала себе та своїх родичів. Це єдиний збережений фотоальбом з Аушвіца", – додав історик про одну з багатьох трагічних доль місцевих євреїв. Саме зібрання фотографій слугувало доказом під час процесу проти нацистів. Пізніше Лілі Якоб передала його до музею Яд Вашем у Єрусалимі.

Вплив Голокосту на місцеву єврейську громаду був фатальним. Якщо до Другої світової війни на Підкарпатській Русі проживало 115 тисяч євреїв, то після Голокосту їх залишилася незначна частина – приблизно 15-17 тисяч. Та багато хто не залишився в рідних містах і селах. Після повернення з таборів смерті і звільнення території Червоною Армією, вони часто довідувалися, що в їхніх домівках уже жили чужі люди.

Коли радянська влада звільнила Закарпаття, у регіоні почали з'являтися народні комітети, серед завдань яких було розподіляти майно колаборантів і тих, хто вже не проживали на території Закарпаття. Незважаючи на те, що комітети, за словами історика Худіша, не називали прямо імена депортованих євреїв, кожному, хто вмів читати між рядків, було зрозуміло, про кого йшлося. Ті, що вижили, масово скаржилися на дії нової влади, але марно. Саме тому багато з них врешті-решт вирішили емігрувати назавжди. Закарпатські євреї, яким вдалося пережити жахи Другої світової війни, знайшли притулок у США та Палестині. Частина

з них також емігрувала до Чехословаччини, оскільки кордон на той час ще був відкритий. Втім, за словами історика, траплялося, що деякі з них були депортовані чехословацькою владою як радянські громадяни.

Коли відносини між Радянським Союзом і США трохи потеплішали в 1973-му році, знову з'явився шанс покинути тоталітарний простір: влада дозволила євреям емігрувати на Захід. Сам Худіш мав нагоду поспілкуватися з парою, яка виїхала до Ізраїлю. Вони разом гуляли Ужгородом, й історик він показував їм мапу, де знаходиться Ужгород, а де Чоп... Раптом жінка почала плакати. Коли заспокоїлася, зізналася, що ненавидить це місце. Вона ніяк не могла позбутися страшної картини 1973-го року, коли покидала Радянську Україну. Ця пані приїхала потягом аж до Чопа, а на вокзалі її "зустріли" радянські прикордонники із німецькими вівчарками. Поки чоловіки стежили за людьми, які виходили з потягів, пси безперервно гавкали. Потім їм наказали перейти нейтральну лінію до чехословацького кордону. Тоді несподівано, без попередження ті крикнули: "Біжіть!"

"Люди справді бігли, рятуючи своє життя. Це нагадало жінці, про яку йде мова, німців, які також із вівчарками гнали євреїв. Так емігранти дісталися до Чорної-над-Тисою, звідки потягом вирушили до Відня, а згодом до Америки", – пояснив Худіш обставини їхнього від'їзду.

Про трагічну долю євреїв Закарпаття свідчить і сучасна статистика. Згідно з останнім українським переписом населення 2001-го року, на Закарпатті 525 осіб заявили про свою єврейську національність. Сьогодні, за словами Худіша, їх, ймовірно, проживає ще менше. Лише кілька синагог на українському боці кордону нагадують нам про колишнє життя єврейської спільноти. Одна з найвідоміших – на березі річки в центрі Ужгорода, де зараз знаходиться філармонія.

Після Другої світової війни на словацькому боці кордону від єврейських сусідів майже нічого не залишилося. Були лише їхні кладовища, які після війни стали мішенню для вандалів і джерелом будівельного матеріалу для місцевих жителів. І це притому, що у деяких селах євреї проживали кілька століть. Лише у вищезгаданій Тополі в 30-х роках XX століття близько 30 мешканців села

сповідували юдаїзм. У селі навіть був єврейський староста – Меркус Мандель.

Коли в русинських селах Снинського району звучить слово "єврей", багато хто з гіркотою згадує село Колбасів. Саме там однієї зимової ночі 1945-го року загинуло 11 їхніх співгромадян-євреїв. Вбивства в прикордонному регіоні приписували українським партизанам, яких у принизливому контексті називали "бандерівцями". Однак деякі історики, зокрема в Словаччині Міхал Шміґель, мають сумніви, що вбивства в Колбасові скоїли члени Української повстанської армії (УПА).

Шміґель багато років займається темою УПА і вже давно досліджує знаки питання навколо трагедії в Колбасові. Він не виключає, що до загибелі місцевих євреїв могли бути причетні місцеві кримінальні елементи з польсько-словацького прикордоння. На думку історика, озброєна боївка[3], яка прийшла зі сторони польського кордону з Ветліни вбивала і в Новій Седлиці та Уличі на межі листопада-грудня 1945-го року. Вона могла мати зв'язок і з "домашнім середовищем".

Я говорила зі Шміґелем кілька років тому про нерозкрите вбивство 6-7 грудня 1945 року. Він коротко підсумував для мене аргументи, що сама УПА відмежувалася від злочину, а також існувало кілька гіпотез, пов'язаних із кровопролиттям у Колбасові. У тому числі, що душогубство євреїв Колбасова могло бути справою рук диверсійної групи радянської таємної поліції НКВС, або що єврейські мешканці стали жертвами замовного вбивства. Трагедія кінця війни детально розглядається в його тексті "Нез'ясовані вбивства євреїв у Снинському районі наприкінці 1945-го року. Трагедія в Колбасові та її передісторія". Праця була опублікована у 2018-му році в публікації "Фрагменти єврейства (Снина та околиці)".

Небагато місцевих жителів знайшли час, щоб прочитати статтю історика. Насправді, те саме стосується й інших чутливих тем по всій Словаччині. У прикордонні побутує версія, що взимку 1945-го року в Колбасів вторглися бандерівці, які вже деякий час тероризували мешканців сусідніх сіл. Кажуть, що десятки озброєних людей приїхали на санях. Під час вечері вони вдерлися до будинку єврейського кравця Самуеля Полака, у якого зупинилася

сім'я купця Соломона Рота. У приміщенні також були молоді євреї з околиць, які пережили Голокост. Бандерівці начебто почали пиячити й чіплятися до жінок. Коли єврейські чоловіки стали на їхній захист, зав'язалася бійка. Почалася стрілянина, у якій загинуло 11 осіб. Живою залишилася лише 17-річна Гелена Якубовичова: їй вдалося сховатися в перинах за ліжком.

Згодом озброєні особи пограбували єврейське господарство, забрали запаси борошна, цукру, рису та полотна. Після кривавої розправи вони зникли або на польському боці кордону, або на території Закарпатської України. Ось і вся історія, яка стала легендою серед сучасних мешканців прикордонного регіону.

Однак Шміґель зазначив, що інцидент так і не був належним чином розслідуваний. Він і досі не знає відповіді на питання: якщо вбивство скоїв загін УПА, то який саме і з яких мотивів? Українські партизани дійсно проникли на територію Чехословаччини невдовзі після війни, але, як з'ясував історик, під час першого рейду[4] в серпні-вересні 1945-го року їхня діяльність на сході Словаччини була радше розвідувальною та пропагандистською. Це були розділені на невеликі групи орієнтовно 400 чоловіків. Зазвичай в підвечір'я вони обходили села, коли господарі поверталися з полів. Чоловіки пояснювали місцевим жителям, що наробив сталінізм в Україні і за що вони борються.

Шміґель також вказав на неточності в історії, що поширювалася навколо кордону. Наприклад, щодо кількості осіб, які приїхали у Колбасів. Це не була ціла орда, а мала бути невелика група чисельністю 5-7 осіб, які приїхали на одних санях. Вони попрямували до будинку Полака, наче були впевнені у точності інформації. На думку історика, злочинці мали знати про зустріч у домі Полака, де на момент вбивства перебувало 12 осіб. Страта відбулася швидко, і бандити, за словами Шміґеля, вочевидь втекли із села одразу після вбивства.

Історик підкреслив ще один момент – вбивству можна було запобігти. У відносній близькості від Колбасова знаходився батальйон 10-ї піхотної дивізії з Попрад, рота якого рухалася зі Стакчина на Рунину і Нову Седлицю, але солдатів затримав сніг. Вони опинилися в пастці за кілька кілометрів від Колбасова над тим місцем, де сьогодні знаходиться водосховище Старина. Військові

дійшли до села лише вранці після різанини, що, на думку Шміґеля, могло бути однією з причин, чому вбивці поспішали.

Це не були єдині вбивства в прикордонному регіоні. Невідома банда вже грабувала і вбивала за кілька днів до цього в Новій Седлиці та 6 грудня 1945 року в Уличі. Жертвами стали кілька місцевих комуністів та євреїв. Ці події викликали справжню паніку в прикордонні.

Під час комуністичної диктатури злочинці були очевидні. Зокрема публіцист Богуслав Хньоупек, автор книги "Бандерівці", стверджував, що злочини проти євреїв були справою рук одного із загонів УПА, який діяв у польському прикордонні ближче до Снинського району. Однак Шміґель назвав більш імовірним те, що вбивства могли бути здійснені на замовлення з метою усунення "торгової конкуренції". Таку версію, за його словами, ще 12 січня 1946 року висловило саме командування 4-го військового округу в Братиславі. Згідно з рапортом, "одне угрупування бандерівців могло замовити цивільне населення через ненависть і заздрість до євреїв".

Інша гіпотеза покладала відповідальність за замовлення фізичного знищення людей на деяких чиновників Снини, яких підозрювали у зв'язках з радянською владою. Історик Шміґель знайшов у архівах тодішній звіт Міністерства внутрішніх справ у Братиславі від 20 березня 1946 року. У ньому констатувалося, що загонів УПА не було в регіоні у цей період (зима 1945-1946рр.). Назвою "*бандерівці*" користувалися для позначення грабіжників і груп контрабандистів, які переслідували і тероризували місцевих жителів. До них, згідно зі звітом, "у деяких випадках приєднувалися кримінальні елементи зі Снинського району, тим паче, що місцеве населення живе в дуже поганих умовах і не має прибуткової роботи".

Зрештою, за словами Шміґеля, в одному з документів Пряшівського відділу державної безпеки від 1952-го року, один з чиновників Районного національного комітету в Снині прямо звинувачується в тому, що він нібито відповідальний за вбивства євреїв, які були скоєні наприкінці 1945-го року. "Службовець мав мати особисту зацікавленість у ліквідації євреїв з Колбасова. Згідно з документом, він намагався заволодіти місцевою лісопильнею, на яку

євреї, ймовірно, претендували як на частину реституції", – зазначив історик через роки, коли я повернулася до цієї теми.

Єдиний свідок трагедії Гелена Якубовичова могла б пролити більше світла на цю справу, але молода жінка наче провалилася крізь землю після трагедії. Відразу після масового вбивства її взяв до себе Армін Тайхманн, колишній співробітник служби національної безпеки в Уличі, з яким вона поїхала до Гуменного, а потім до Кошиць. Пізніше вона емігрувала до Сполучених Штатів начебто разом з Тайхманом. Більше про неї не було жодної звістки.

Втім Шміґель дістався до протокольної заяви Гелени. Її свідчення були записані 7 грудня 1945 року в місцевому національному комітеті в Колбасові. З них випливає, що озброєні люди, названі в документі "*бандерівцями*", увірвалися в будинок, шукаючи Арміна Тайхмана. Вони почали бити присутніх, поки, нарешті, не вишикували чоловіків і не наказали їм молитися й співати. Потім вони почали їх розстрілювати . Те ж саме повторилося в кімнаті, де спали жінки. Згідно із записаними свідченнями, вбивці називали присутніх жидобільшовиками і говорили чотирма мовами: словацькою, російською, польською та українською. Наприкінці свідчень, за словами історика Шміґеля, дівчина вказала напрямок, у якому слід вести подальше розслідування. "Вони заздалегідь знали наші імена. Сказали, що матимуть роботу з комуністами і у Снині, а ще що з ними найкраще контактують села Улич і Нова Седлиця".

Гелена Якубовичова померла у 2015-му році у американському Скрентоні у віці 87 років під іменем Гелен Робінсон. На її надгробку викарбувано підсвічник зі словами "Пережила Голокост"[5].

Історію Гелени Якубовичової, як і долю десятків тисяч наших колишніх єврейських сусідів, повинні розповісти сучасникам історики. Тих, хто міг би бути свідком трагічних подій, в прикордонному регіоні вже немає. Та й не тільки там. Згідно з переписом 1880-го року, на території нинішньої Словаччини проживало 140 681 особа юдейського віросповідання. Через 5 років після Другої світової війни їхня кількість скоротилася до 7 476 осіб. Під час останнього перепису 2021-го року євреями себе визнали 2007 осіб.

COLNÝ PRIESTOR

Розділене село

Їх розділяє лише кілька десятків метрів, але кожне з них знаходиться в іншому часовому поясі. Який парадокс! Адже сонце сходить і заходить над ними одночасно. Історія розділеного угорського села Великі та Малі Сельменці (правопис українською мовою назв населених пунктів Словаччини, які є у книзі взято із Словацько-українського словника ойконімів, автори С. Пахомова, Я. Джоґаник, Г. Кузь, Пряшів, 2022р. – прим. перекл.), яке після Другої світової війни, за словами героя фільму "Кордон" (2009 р.), було розрізане радянською владою, як буханець хліба, знайома кожному в прикордонному регіоні. Його мешканці наче з анекдоту про селянина, який жив у кількох країнах, не виходячи за межі свого подвір'я. Село, історія якого налічує понад 600 років, стало жертвою післявоєнної радянської експансії влади.

Коли у 1944 році радянським військам вдалося перейти за Карпатську дугу, вони не покинули територію, що належала спочатку Австро-Угорській монархії, а потім протягом двадцяти років Чехословаччині Масарика. 29 червня 1945 року Москва і Прага підписали договір про те, що Закарпатська Україна (за конституцією Чехословаччини ця територія називалася Підкарпатською Руссю – прим. авт.) стане частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки. Простір, де раніше не було кордонів, почали розмежовувати прикордонними бар'єрами, будували сторожові вежі, натягували колючий дріт.

Так само 12 інших сіл, а також місто Чоп раптово опинилися у складі Радянського Союзу. У міжвоєнний період вони не були частиною території Підкарпатської Русі, але входили до складу Чехословаччини. Після війни радянська влада хотіла зберегти стратегічну позицію на залізниці, що пролягала вздовж кордону, тому додала ці села до свого уявного списку. Залізнична дорога, що йде від Чопа, досі з'єднує Закарпаття з важливим північним залізничним вузлом – Львовом, а також зі Словаччиною та Угорщиною. Здобуття цієї території дало Москві ще один стратегічний козир у руки – простір для маневру з метою контролю східного блоку. Товариші з Кремля вже вживали такі заходи, наприклад, у 1956 і 1968 роках під час вторгнення в Угорщину і Чехословаччину, але це вже зовсім інша історія.

В обмін на Чоп повоєнна Чехословаччина також отримала право оптації русинів – чехословацьких громадян, які воювали в армії Людвіка Свободи. Після війни право добровільного вибору громадянства стосувалося лише словаків і чехів. Русини, угорці та українці, які проживали на Підкарпатській Русі, не мали права обирати громадянство і згодом переїхати до повоєнної Чехословаччини. Виняток стосувався лише тих, хто воював проти фашизму в складі чехословацьких військ.

У деяких випадках оптація означала, що первісний склад села, яке опинилося в Радянській Україні, повністю зникав. Наприклад, переважно словацька Кам'яницька Гута[1], де жили склороби, втратила майже всіх своїх мешканців у 1947 році – 90% з них виїхали до Чехословаччини, а їхні порожні хати заповнили вихідці з Верховини. У селі досі стоїть не лише православна церква, але й старий римо-католицький костел. Над ним, приблизно за кілометр від центральної дороги, було поселення Скляна Гута. Воно було виселене самою владою, оскільки знаходилося практично під хребтом, який і сьогодні відокремлює Україну від Словаччини.

Східнословацьке село Лекарівці спочатку мало бути в складі Радянської України, але сільські жителі збунтувалися. Вони протестували на вулицях, скаржилися владі. Зрештою надіслали петицію до Праги, у якій заявили: якщо залишаться в Радянському Союзі, то всі разом подадуть заяву на отримання оптації і перенесуть своє село до Чехословаччини. Прага звернулася до Москви, і, диво з див, Кремль погодився. Так Лекаровці, або як воно називалося раніше Лекарт, залишилося у складі Чехословаччини. Радянська влада, теж пристала на цю пропозицію, бо вочевидь, Лекаровці не мали стратегічного значення для товаришів. Однак у селі досі побутує легенда, яка пропонує інше пояснення. Місцеві жителі також схиляються до неї, бо не можуть зрозуміти, чому Сталін, який мільйонами відправляв людей до ГУЛАГу, відступив

би перед жменькою мешканців віддаленого села десь на сході. Те, що Лекарівці зрештою залишилися на західному боці кордону, досі розцінюється не як успіх чехословацької дипломатії, а як майстерність місцевих відчайдухів. Подейкують, що під час демаркації кордону серед мешканців села знайшлися сміливці, які всупереч радянській владі повитягували прикордонні стовпчики і встановили їх за селом. А коли справа дійшла до будівництва фізичного кордону, робітники орієнтувалися на щойно вбиті кілки.

Безумовно, найвідомішим населеним пунктом, яке понад пів століття страждає від переміщення кордону є розділене село Veľké Slemence (словацькою мовою) / Nagyszelmenc (угорською мовою) та Malé Slemence (словацькою мовою)/ Kisszelmenc (угорською мовою) і відповідно українською – Малі Сельменці. Розділене після війни навпіл село, прославив в Угорщині письменник Міклош Зелей. У Словаччині – кінорежисер Ярослав Войтек, який регулярно відвідував обидва села і зняв про них документальний фільм "Кордон". Однією з найемоційніших сцен у фільмі є зустріч на кордоні жителів обох сіл 10 серпня 2001 року під час відзначення 55 років від поділу села. Вони кивають одне одному, плачуть. "А як же онуки? Хто у вас? Хлопчик, дівчинка?" – гукає одна жінка через паркан у Великих Сельменцях на той бік. "Дівчинка", – відповідає її родичка. Зрештою всі вони перегукувалися одне з одним, а представники правопорядку стежили за тим, щоб ніхто не наближався і не перетинав кордон, який перебував під пильною охороною.

За 2 дні до того, 8 серпня 2001 року, жителі Великих Сельменців надіслали петицію тодішньому міністру внутрішніх справ Івановi Шимку.

Вони ввічливо натякнули, що в XXI столітті Словаччина і Україна можуть знайти спільне рішення й дозволити жителям обох сіл відвідувати одне одного без віз принаймні двічі на тиждень. Пропонувалося виділити для цього вівторок і п'ятницю. Також додали візити на весілля та похорони. Скільки ж все-таки весіль вони не відсвяткували за ці роки, зі скількома родичами не попрощалися? Якщо щось і характеризувало безглуздо розділене село, то це криниці, відокремлені від садів, віряни, відокремлені від церкви, або навіть дитина, відокремлена від батьків. Влітку 1946 року одна дівчинка проводила час у бабусі з дідусем у Великих Сельменцях, а після прокладення кордону вже не змогла повернутися до своїх батьків у Малі Сельменці. Коли Ребекка виходила заміж у 1957 році, вона пішла до колючого дроту, який розділяв села, щоб показатися батькам у весільній сукні. Мама з татом плакали в Україні, а вона – у Словаччині.

Після поділу села повсякденне життя колишніх сусідів, давніх друзів і родичів нагадувало сцени, вирізані з абсурдної драми. Люди не могли навіть поспілкуватися між собою, хоча їх розділяло десять метрів. Перегукуватися з родичами через високий дерев'яний паркан, що стояв на лінії розмежування, було злочином, тому мешканці по обидва боки кордону вголос співали одне одному угорською мовою про зміни і новинки, які відбулися після поділу. Оскільки охоронці не розуміли цієї мови, то й гадки не мали, що селяни насправді обмінюються інформацією. Люди навіть перекидали через паркан курей, що тинялися селами із записками, які ховали під крилами. Після падіння залізної завіси жилося не краще. Одного разу поліція оштрафувала на 100 крон старосту Великих Сельменців Людовита Тота за те, що він розмовляв на кордоні із старостою по той бік штучної межі.

Напередодні вступу Словаччини до Європейського Союзу у Великих та Малих Сельменцях сталася особлива подія. За словами старости Тота, все почалося з телефонного дзвінка від Шандора Надя – тодішнього президента Центру угорсько-американських зв'язків з Конгресом США. Надь зателефонував у незвичний час – опівночі. Староста підняв слухавку, бо, за збігом обставин, перебував у офісі, де якраз святкували день народження. На тому кінці дроту пролунав голос Надя, який повідомив, що до Великих Сельменців буде доставлено запрошення від Тома Лантоса, американського конґресмена з угорським корінням. Тоту та його колезі з іншого боку кордону, Йозефу Іллару, буде надана унікальна можливість розповісти історію розділеного села перед конґресовим комітетом з прав людини. 21 квітня 2004 року Тот та Іллар, дійсно, сиділи перед членами комітету. Вони розповідали конґресменці з Каліфорнії Діані Вотсон, яка ставила їм запитання, про минуле і теперішнє життя в словацько-українському прикордонному регіоні. Тот розповів історію нареченої, чиї батьки не приїхали на

весілля доньки, бо опинилися в Радянському Союзі. Він зазначив, що обидва села борються з депопуляцією. Сподівання на їхній розвиток залишається в невизначеній перспективі. Угорський староста української частини села Іллар пояснив, що в результаті розділення села, новостворені Малі Сельменці залишилися без дитячого садка, початкової школи та громадського центру. Єдиними установами в селі були римо-католицька церква та місцевий магазин. Дороги були в поганому стані, а каналізаційна система не була побудована, оскільки в прикордонній зоні до 80-х років XX ст. було заборонено будь-яке будівництво. У Малих Сельменцях також не було кладовища, бо воно залишилося у Великих Сельменцях. У селі укорінився звичай приносити померлого до кордону, щоб родичі з того боку могли з ним попрощатися[2].

На засіданні комітету також був присутній угорський письменник Зелей. Він нагадав американцям, що кордон був визначений радянським режимом. Щоб проілюструвати суворі умови, він навів приклад з практики: перші десять років після поділу люди в Малих Сельменцях мали нічну комендантську годину, а будинки біля кордону повинні були зашторювати вікна, щоб не пропускати світло.

Конґресвумен Вотсон була шокована. Вона не могла зрозуміти, як це можливо, що навіть після падіння залізної завіси через село все ще проходить кордон. Вона запитала, чи не вирішить цю проблему вступ до ЄС. Староста Тот пояснив, що це допоможе, але Україна також повинна буде приєднатися до Союзу. Дискусія в Конґресі США довела, що найкращим рішенням після багатьох років поділу було б з'єднати села невеликим прикордонним переходом. А-от жителі Сельменців, які часто писали петиції, це вже й так давно розуміли.

2 серпня 2005 року українські прикордонники перерізали колючий дріт. Це був безпрецедентний крок! Словацькі поліцейські прибігли за Тотом, не розуміючи, що відбувається. Через два тижні українці почали будувати митницю. Нарешті, наприкінці 2005 року, за словами очільника села Тота, це був як грім серед ясного неба. Ніхто навіть не встиг підготувати урочистості. Пункт перетину кордону став справжнім різдвяним подарунком для мешканців Сельменців – його було відкрито 23 грудня 2005 року. Чи було

це пов'язано з виступом у Конґресі США, можна лише здогадуватися. За словами пана Тота, це насамперед заслуга дипломатії, що Братислава і Київ нарешті дійшли згоди, а також угорців, які лобіювали перехід між селами.

Сьогодні Великі і Малі Сельменці живуть у своєму сонному прикордонному темпі. Як і в інших частинах Словаччини, вони потерпають від безробіття. Але зараз навіть на перший погляд помітно, що з часів документального фільму Войтека "Кордон", вони все-таки просунулися вперед.

Проте сумна правда полягає в тому, що за 60 років ані родинні, ані сусідські стосунки так і не були повністю відновлені. За цей час найстаріші свідки тих подій відійшли у вічність. Представники наступних поколінь, які знали, що дорога в іншу частину села веде в глухий кут, рано чи пізно розривали свої колишні зв’язки. Зрештою Великі і Малі Сельменці досі розділені кордоном. Це вдало відобразила у своїй книзі "Наші інші" українська журналістка Олеся Яремчук, яка приїхала до Малих Сельменців, щоб відвідати угорську меншину. "Дві частини села схожі на черепах, які зображені на гербі Великих Сельменців. Вони повністю однакові, розташовані одна навпроти одної, майже доторкаються носами, але насправді торкнутися їм не вдасться”.

ermewa

Сухопутний порт

Коли дивитися на Чорну-над-Тисою зі східного боку з мосту через залізничну колію біля словацько-українського кордону, відкривається захоплюючий краєвид. Вдалині виблискує сталь – ціла сталева ріка, що омиває місто з півночі. 160 км колії та майже 500 стрілочних переводів охоплюють площу 9км^2. Коли вантажні поїзди проїжджають коліями, сталева ріка шипить, брязкає і гуркотить. Намагаєшся, але не вдається порахувати всі вагони. Коли вони стоять на місці, а ти дивишся вниз з естакади прямо на станцію, щоб побачити вантаж, то теж рахуєш. Перша колія, друга, третя, сьома, десята, тринадцята. Суцільні вагони!

Чорна-над-Тисою – це радше селище, ніж містечко. Тут проживає 3,5 тис. мешканців. Його центр вміщується на 500м^2. Головна вулиця не може мати іншої назви, окрім як Залізнична. Залізниця спричинилася до створення населеного пункту і від початку дала пульс місцевому життю. Якби не зміни кордонів після Другої світової війни, коли радянська влада відрізала Чоп з його важливим залізничним вузлом від Чехословаччини, простір на мапі між селами Б'єль, Чорна та Малі Тракани міг би так і залишитися порожнім. Однак Чоп опинився по інший бік кордону, і Чехословаччині довелося будувати новий перевалочний пункт.

Будівництво Чорної-над-Тисою розпочалося невдовзі після завершення війни у 1946-му році. Того ж року почали робити залізничний вокзал. Його фундамент був закладений на місці, де за часів Першої республіки знаходився вокзал Чорної-при-Чопі. Основа складалася зі шлаку, який звозили на схід з локомотивних депо усієї Словаччини.

Будівельний бум копіював потреби залізничників. Будівельникам, які приїхали зводити перші будинки, запропонували: або їм заплатять, або вони можуть побудуватися і залишитися тут жити. Разом з містом розросталося все, що було потрібно залізниці: вокзал, локомотивне депо, дистанція колії, але головне – склад для перекладення вантажів з радянської широкої колії на вужчу європейську.

Місцеві жителі, мабуть, мали відчуття, що на їхній станції перевантажується цілий світ. Залізничники в Чорній-над-Тисою іноді переміщували понад 9 млн. тонн вантажів на рік. Недарма це місце називали найбільшим сухопутним портом у Центральній Європі. Цемент, каучук, паперові носові хустинки, заморожена риба, соняшникове насіння – іноді ненавмисно, а часом, можливо, навіть навпаки, воно висипалося під час перевантаження, і тоді містечко протягом кількох днів лускало соняшникове насіння. Кінські та коров'ячі шкури, мед, сажа, срібло, "російське" морозиво, яке, за спогадами, вивозили вантажівками аж до Югославії.

Чорна-над-Тисою не лише візуально нагадувала східноукраїнський Донбас. Там теж у 50-х роках минулого століття спочатку планували будувати заводи. Лише потім навколо них додалися житлові масиви, до яких з'їжджалися люди з усіх куточків Радянського Союзу. До Чорної-над-Тисою приїжджали угорські будівельники, русини з Верхнього Земплину, словаки з Тисовця, чехи. Будмайданчики та готові об'єкти виростали швидко. Багатоквартирні будинки, котельні, які їх опалювали, дитячі садки, школи, магазини. Працювала молочарня, точка з овочами-фруктами, взуттєва майстерня, кінотеатр і клуб. У містечку були офіційні установи та офіси, автобусна зупинка, доглянутий парк, готель. А до вокзалу тягнулися переповнені буфети, автомати з газованою водою, газетні кіоски. Щодня через Чорну-над-Тисою рухалися натовпи людей – згідно з архівами на місцевій залізниці колись працювало близько 5 тис. осіб.

Але як не впорався з викликами 90-х років Донбас, те ж саме трапилося і з південно-східним куточком Словаччини. Що раніше залізниця давала, вона почала відбирати. Трансформації, приватизація, скорочення. Майже все, що сприймалося як належне, зникло. Не було де купити новий холодильник, заправлятися доводилося в сусідньому Кральовському Хлмеці. Зрештою навіть заводську їдальню було зачинено. Місцеві жителі могли лише з ностальгією спостерігати, як з будівлі вивозили меблі. Сьогодні на вокзалі, зал якого все ще зберігає приємний ретро-шарм, за-

мість кафетерію працює лише автомат з розчинною кавою. Сквер піонерів і міський парк зяють похмурою порожнечею.

Згадані 500м² у Чорній-над-Тисою, ймовірно здаються місцевим жителям трохи стиснутими: продуктовий магазин, банкомат, церква і ресторан, який місцеві жителі за звичкою називають "делікатесні продукти". Коли чеський велотурист заїхав у місто, він зупиняв перехожих із запитанням: "Скажіть, будь ласка, а де тут центр?" Люди відповідали, що саме там, де він і стояв. Куди ж тут було ще відправляти?

Хоча, в принципі, можна було б знайти принаймні 2 цікавих місця. У Чорній є об'єкти, в яких писалася історія. Перший – готель "Світанок". У 1968 році там ночувала чехословацька делегація на чолі з Александром Дубчеком. Нині – це занедбана, зруйнована споруда. А вузловий клуб залізничників, де Дубчек познайомився з тодішньою першою людиною Радянського Союзу Леонідом Брежнєвим – викликає лише жаль! Що в ньому показати туристу? Приміщення, де колись проходили знамениті бали, а зараз це зруйнований об'єкт? Чи місце, де до серпня 1968-го року проходили засідання, а зараз на підлогу осипається штукатурка і під ногами розкидані старі книги та газети? Можливо, якби велосипедист з Чехії мав більше часу, він міг би відвідати залізничників і дізнатися про місто більше, ніж банально проїжджати напів порожніми вулицями.

Батьки Мілана Павліка, залізничника з багаторічним стажем, приїхали до Чорної-над-Тисою у 1960-му році з русинського села Няґов, що неподалік Меджилабірців. Все своє життя пан Павлік розмовляв з матір'ю "*руснацькою*", з батьком – словацькою, чого він досі не може пояснити. Зрештою його батьки розмовляли між собою русинською мовою. Павлік одружився з угоркою, тому в його домі розмовляли ще й угорською. Нічого дивного, угорська мова домінує в Чорній-над-Тисою. Лише кілька хвилин їзди автомобілем до річки Тиса, яка утворює наш природний (приблизно 6-кілометровий) кордон з Угорщиною, біля сіл Малі та Великі Тракани. Павлік розмовляє зі своїм сином, який живе в Англії, словацькою, а його син з матір'ю – угорською. Русинська, угорська, словацька. Більш символічно в цих краях і не може бути.

Пан Павлік служив у лавах Блакитної армії[1] добрі 40 років. Він міг годинами розповідати про прикордонне містечко. Як і інші мешканці, залізничник здебільшого ностальгував за тими часами, коли Чорна-над-Тисою була живою і процвітаючою. Неважко було уявити, як молоді залізничники полонили південний Земплин. Який край світу, просто хлопці з довгим волоссям на мотоциклах чи ретро-автомобілях, їздили на прогулянки у Михайлівці, що за 60 кілометрів звідси, лише для того, щоб подивитися в кінотеатрі "Щелепи" Стівена Спілберга.

"Я розповім вам одну історію", – сказав пан Павлік, коли розмова перейшла до теми моди. У 70-х роках, будучи молодим хлопчиною, поїхав з батьками в Україну. Всі пішли за покупками. Вибір був невеликий. Окрім томатного пюре, не було нічого, що можна було б купити. Проте відразу за кордоном можна було роздобути електроніку.

"Я, молодий хлопець, мав шкіряну куртку. Мама купила її за 220 крон. Це була ексклюзивна річ. Класна. Синя, на ґудзиках. Я носив її десь років зо два. У Чопі ми блукали серед магазинів, у нас залишалося трохи рублів і ми рушили за транзистором й шматком шинки. І тут помітили, що за нами їхали місцеві хлопці на мотоциклі з коляскою. Так ми й розговорилися", – розповідає Павлік.

Виявилося, що закарпатським розбишакам сподобалася шкіряна куртка підлітка з Чехословаччини. Хлопці запитали, чи він була не хоче її продати? "Вона була трохи потерта на рукавах. Але це була куртка, якої в околицях більше ні в кого не було. Ми її продали, а на зароблені гроші купили ще один транзистор. "Росіянин" одягнув куртку, сів на мотоцикл, кивнув і поїхав", – сміявся залізничник.

Виявилося, що у нього було дещо спільне із закарпатцем – обидва явно захоплювалися останніми модними трендами. Одного разу це були білі черевики. Якогось біса, їх вкрали в гуртожитку. "Я відчинив свою шафку, а черевиків немає. Трясця! Зайшов старший довговолосий одногрупник на прізвисько Індіанець. Його батько був начальником поліції в Кошицях. Він був однокласником Мілана Крауса, батька якого поранили росіяни в Чорній-над-Тисою в 68-му році. Врешті-решт ми з'ясували, хто їх вкрав та ще й перефарбував. Його насварили і він купив нові чере-

вики", – завершив він ще одну з історій, яка доповнює картину тієї доби і реалій "краю світу", яким той насправді не був.

Влітку 1968-го року Міланові Павліку було 8 років, але він досі пам'ятає фрагменти тих днів, коли спроби демократизації в Чехословаччині були зірвані. Зокрема в його пам'яті закарбувався візит Дубчека, першого секретаря ЦК компартії Чехословаччини, у липні 1968 року. "Симпатичний і усміхнений пан" взяв його молодшого брата на руки.

Колега Павліка по залізниці Іван Ґлонек додав трохи більше спогадів про літо 1968-го року, коли війська Варшавського договору вторглися в Чехословаччину. Тоді він був 16-річним підлітком.

Перед його очима досі стоїть картина зацікавленого натовпу і поштарок, які повизирали з вікон біля клубу залізничників. "Всі вони кричали: "Хай живе товариш Дубчек!" Брежнєв зупинився, подивився на людей. Потім підійшов до найгучніших з них і сказав: "Не так!" Він взяв одного з них за руку, міцно вхопився за неї, потиснув і сказав: "Хай живе дружба між СРСР і ЧССР!" І люди кричали: "Хай живе дружба!" Гадаю, йому не сподобалося, що вони вигукували лише ім'я Дубчека. Він не справив на мене жодного враження. Видався мені якимось круглим", – згадує нині пенсіонер, працівник локомотивного депо.

За спогадами, чехословацька делегація поводилася невимушено. Вони зупинилися в готелі "Світанок". Натомість радянська делегація щодня прибувала до Чорної-над-Тисою позаштатним потягом з Чопа. Після завершення переговорів чехословацька делегація, до складу якої входив президент Людвік Свобода, оглянула місто. Радянські представники поїхали потягом назад до Союзу. Вночі з 20 на 21 серпня 1968 року вони повернулися до Чорної-над-Тисою на танках.

Те, що чехословацькі спроби реформ були більмом на оці Москви, проілюструвало кілька подій, під час яких радянська влада чітко дала зрозуміти своє невдоволення. Станіслав Сікора, історик і експерт з подій 68-го, згадує, що в середині липня того року у Варшаві відбувся саміт країн-членів Варшавського договору, але без участі Чехословаччини. Країна не прийняла запрошення. На зустрічі мали відповісти на основне питання: що насправді відбувається в Празі? Висновки конференції не були несподіванкою.

"У Варшаві констатували, що в нашій країні відбувається важка контрреволюція і Брежнєв озвучив фразу про те, що здоровому ядру в комуністичній партії слід надати "всебічну допомогу". Радянський Союз запропонував двосторонні переговори з Чехословаччиною. Брежнєв хотів, щоб вони відбулися в Москві, яку Дубчек вважав невідповідною відправною точкою. Він запропонував Кошиці. Союз за свого боку відкинув цей варіант, очевидно, з тих же причин. Вони довго міркували і придумали неймовірну новинку – переговори відбудуться в клубі залізничників на станції в місті Чорна-над-Тисою", – описує історик Сікора обставини, за яких східнословацьке містечко з кількома тисячами мешканців стало центром історичних подій.

Мета переговорів була зрозумілою з точки зору Москви – змусити чехословацький уряд зупинити реформи і повернутися до перевіреної неосталіністської догматичної радянської політики. Однак тим часом, з початку квітня 1968-го року Радянський Союз готував маневри для вторгнення.

Делегації сиділи одна навпроти одної в Чорній-над-Тисою: з радянського боку їх представляли переважно Брежнєв і голова Ради міністрів Радянського Союзу Алєксєй Косиґін, а з чехословацького боку – крім Дубчека був також голова Національних зборів Йосеф Смрковський, прем'єр-міністр Олдржих Чернік і президент Свобода. Дискусії ні до чого не призвели.

За словами Сікори, починаючи з березня 1968-го року все виглядало наступним чином: Радянський Союз повторював, що в Чехословаччині відбувається контрреволюція, а чехословацьке керівництво стверджувало, що воно повністю контролює ситуацію в країні. Москву особливо турбував той факт, що комуністична партія в Чехословаччині не поводилася по диктаторськи. Вона навіть наважилася прислухатися і розглядати як партнерські некомуністичні структури та організації Національного фронту. Проте Прага не планувала відмовлятися від соціалізму. Вона мала намір перетворити його на систему, в якій можна було б жити – т. зв. "соціалізм з людським обличчям". Однак радянська влада, позначена десятиліттями кровопролиття, параної та переслідування опонентів, не могла цього зрозуміти. Перед ними була лише одна картина: якщо події в Чехословаччині не придушити

ČIERNA NAD TISOU
TISZACSERNYŐ

OSOBNÁ
POKLADŇA
„Vychutnaj si
svoju pauzu"

в зародку, Прага може вислизнути з-під опіки Варшавського договору. І хто знає, що сталося б потім.

Переговори у Чорній-над-Тисою, які тривали з 29 липня по 1 серпня, принесли лише один результат – делегації мали зустрітися знову третього серпня в Братиславі. Саме на цій зустрічі був прийнятий документ, до якого протягнули абзац про так звану "доктрину Брежнєва". Це було формулювання про захист соціалізму і соціалістичних благ як спільне завдання для всіх країн-членів Варшавського договору. Якщо коротко: у випадку, якщо хтось виходить з-під контролю, інші країни мали б приструнити його "на благо соціалізму".

"Це був повний політичний новотвір, тому що у Варшавському договорі від травня 1955-го року безпосередньо в першій статті говорилося, що країни-учасниці не нападатимуть, а намагатимуться уникати насильства", – зазначив історик Сікора. За його словами, у статті 4 цього документу було погоджено, що країни воюватимуть лише у випадку, якщо одна з країн-учасниць зазнає нападу ззовні. "У дев'ятій статті також говорилося, що і членом Варшавського договору може бути й несоціалістична країна. Тому я не розумію, чому Радянському Союзу не подобався чехословацький "соціалізм з людським обличчям", якщо капіталістична держава теоретично могла приєднатися до документу якби визнала, що це буде вигідно з точки зору безпеки. Доктрина Брежнєва просто мала на меті обійти Варшавський договір", – констатував Сікора.

У Братиславі відбулася ще одна подія. 3 серпня 1968 року в громадському туалеті Братислави неосталіністський догматик Василь Біляк передав сумнозвісний лист-запрошення якомусь агенту НКВС Савченку. Документ, що став приводом для вторгнення, згодом потрапив до рук вищого керівника Комуністичної партії в Україні Петра Юхимовича Шелеста, який передав його Брежнєву в Москву. Про обмін листом Біляк і Шелест домовилися раніше на таємній зустрічі в Балатоні.

У листі, копію якого в липні 1992 року президент Росії Борис Єльцин передав чесько-словацькому уряду, окрім прізвища Біляка, фігурували імена інших членів ЦК КПЧ: Алоїса Індри, Драгоміра Колдера, Олдржіха Швестки та Антоніна Капеки.

13 серпня, за тиждень до вторгнення, Брежнєв подзвонив Дубчеку. За словами Сікори, вони розмовляли близько години. Найцікавішими були два речення. Брежнєв сказав: "Саша, ви не виконуєте домовленості з Чорної-над-Тисою. Ми вирішили, що треба розглянути вашу проблему і перейти до інших заходів". Він не сказав, що "ми надішлемо вам 6 300 танків, але вжив вираз "інші заходи". Саша Дубчек повторив йому, що країна під контролем, але якщо Радянський Союз вважає, що потрібні інші заходи, він має їх застосувати. Дубчек, можливо, ще не усвідомив, що сказав. Його великою помилкою була думка, що Радянський Союз не вторгнеться", – зазначив історик Сікора.

Політичне керівництво Чехословаччини дізналося про початок вторгнення 20 серпня 1968 року о 23.30 – президентові Свободі про це повідомив радянський посол Степан Червоненко. 27 дивізій, 500 тис. солдатів, 12 танкових дивізій, 13 мотострілецьких дивізій, дві повітряно-десантні дивізії, одна повітряна армія, 800 літаків, 550 бойових і 250 транспортних одиниць, прямували до Чехословаччини.

Водночас, 21 серпня 1968 року радянська влада прийшла за Дубчеком та іншими лідерами країни і вивезла їх до закарпатських лісів, де вони перебували під наглядом офіцерів КДБ у котеджному містечку. Зрештою чехословацька делегація була змушена переміститися до Москви на переговори. "Зденєк Млинарж[2] писав у своїх спогадах, що всі московські переговори були шантажем бідних громадян з боку бандитів. Заради пікантності, радянська сторона, за словами Млинаржа, навіть запропонувала нашим жінок, вбраних у легенькі халатики, щоб якимось чином їх обробити", – історик додав подробиць про ті буремні дні.

Після 4-х днів тиску чехословацька делегація нарешті була змушена підписати так званий "Московський протокол", яким 27 серпня 1968 року відмовилися від реформ і в Чехословаччині розпочався процес, відомий як "нормалізація". Серед перших правил нормалізації було відновлення цензури. Слово "окупація" було першим, яке було вилучено з суспільного життя Чехословаччини.

Жителі міста Чорна-над-Тисою також пам'ятають 21 серпня 1968 року.

"Мій батько прибіг додому з нічного чергування. Було близько 04:00. Залізничники побачили танки одними з перших. Батько бігав від шафи до шафи, казав мамі швидко збирати речі і йти до поїзда, який мав вирушити з Чорної о п'ятій ранку. Зібрані і заплакані, ми прибули на вокзал. Люди бігали, як мурахи. Проте було пізно – на колії вже стояв танк. Ми повернулися додому", – описував залізничник Мілан Павлік.

Серед простого люду панував переляк. Буде війна! Навіть мати Івана Ґлонека плакала того ранку, коли повідомила синові, що в країну вторглися іноземні війська. 16-річний хлопець, найбільшим захопленням якого на той час були грамофонні платівки, спостерігав з мосту над перевантажувальним пунктом, як радянські танки вишикувалися на дорозі в напрямку до Кральовського Хлмеца. "О 12:00 залунала сирена. Працівники оголосили страйк, не вийшли на роботу. Росіяни їздили по колу на газелях. Вони не розуміли, що відбувається", – додав Ґлонек.

Деякі вояки не знали, де вони знаходяться того дня. У інших з-під форми стирчала піжама. Коли їх за наказом розбудили, вони не встигли переодягнутися.

Провінційне містечко не оминули навіть обстріли. На станції, де стояв військовий транспорт, радянські солдати влаштували тривалу пиятику. Одного серпневого підвечір'я місцеві хлопці зчепилися з п'яними солдатами в місті. П'яний солдат не придумав нічого іншого, як побігти за своїм автоматом і в пориві люті розстріляти будівлю вокзалу кількома пострілами. За свідченнями очевидців, тверезі солдати також кинулися тікати від нього і намагалися зупинити свого несамовитого товариша по службі.

Одна з куль влучила у машиніста локомотива Крауса. На щастя, не смертельно. Рану пом'якшив шкіряний ремінець його сумки, який був перекинутий через плече. Обстріляну на вокзалі штукатурку відновили, але до сьогодні одна з колон все ще несе на собі сліди безчинств радянського загарбника.

Після окупації ситуація в Чехословаччині погіршилася, почалася "нормалізація". Боротьба з політичними опонентами та потенційними ворогами режиму не оминула й Чорну-над-Тисою. Проблемою було вже те, що у вас могло бути довге волосся.

"Я ховав його під комір, – усміхнувся Ґлонек, який попри те, що був пенсіонером, все одно не відмовився від довгого волосся. "У 1968-му році, в розпал ери гіппі, я вступав до ремісничого училища. Нас вишикували на подвір'ї, як у якомусь концтаборі, і сказали: "Перший ряд – крок вперед, третій – крок назад!" Майстер приходив з ножицями і стриг усіх, у кого було довге волосся, навмисне до самої маківки, щоб все одно довелося йти до перукаря".

У 70-х роках він навіть розглядав можливість емігрувати з Чехословаччини. Одним із способів перетнути кордон була робота в Чехословацькій судноплавній компанії. Під час війни, коли він ще був молодим, то проходив службу в Комарно в Дунайській прикордонній охороні. Йому подобалася робота ремонтника, адже деякі з них добиралися навіть до Гамбурґа. Корабельні майстри порадили йому поїхати до Праги, гарно одягнутися, бо в кадровому відділі військово-морського флоту була одна пані, яка мала на це слабинку. Ґлонек приїхав у костюмі. Однак на круїз не потрапив, бо не було вільних місць. Вони записали його адресу: можливо, на якомусь із кораблів випаде хтось з членів екіпажу, і вони йому зателефонують. Втім ніхто так і не вийшов на зв'язок.

2 лютого 1982 року вулиці міста Чорна-над-Тисою здригнулися. В одному з багатоквартирних будинків на останньому поверсі вибухнув газ. Залізничник Ґлонек спочатку подумав, що вибух стався на другому поверсі. Було близько пів на п'яту вечора. Він підігрівав воду на газовій плиті. З кранів текла лише холодна вода і він саме збирався випрати одяг. Коли Ґлонек нахилився над ванною почувся гуркіт. Своїми руками він інстинктивно охопив голову. Його засипало штукатуркою. Штори вилетіли з вікна.

"Я подумав: бляха, я буду розплачуватися за це все своє життя! Я зайшов у передпокій, зрозумів, що стою біля вхідних дверей у коридорі. У сусідки Чехової вдома була бабуся, вона ходила туди-сюди і кричала: Боже мій, Боже мій! У сусідів теж були вивернуті двері. Я розумів, що вибухнуло не в моїй квартирі, тому що вхідні двері були всередині", – згадував Ґлонек.

Тоді він почув сусідку Колесарову зверху. Вона кликала на допомогу. Її ноги застрягли під дерев'яними балками. "Вона кричала, щоб я шукав дітей. Її син бігав там у колготках. Він спитався, що робити. Я відправив його вниз по сходах. На той час прибігли хлопці. Я шукав дівчаток. Одна була під цегляними завалами, тільки ноги стирчали. Я підповз до неї. Їй пощастило, бо на неї впали дверцята кухонної шафи. Я відкинув завали і виніс дівчинку на вулицю".

Бракувало третьої дитини. Тієї ночі чоловіки з Чорної-над-Тисою перекопали три вози цегли, але безрезультатно. Дитину знайшли лише наступного дня. Але було надто пізно, на майже 20-тиградусному лютневому морозі у неї не було шансів вижити.

"На повороті до Тракан копали каналізацію. Там була яма, в яку міг поміститися цілий будиночок на колесах. П'яний менеджер готелю в'їхав машиною в місце, куди вела газова труба. Екскаватор (*ймовірно коли копав каналізацію – прим. перекл.*) міг її пошкодити, та газ далі шукав собі вихід. Він потрапив у каналізацію і через шахту під дах", – продовжував очевидець подій.

Сім'я Колесарових якраз очікувала на повернення додому батька, який їхав потягом з Кошиць. Час прибуття поїзда: 16:20. Саме в цей час сусідка Ґлонека з 3-го поверху мала поглянути на годинник і почати розігрівати вечерю. Вона увімкнула газ і запалила сірника.

Іван Ґлонек лише зітхнув. Хтозна, чи усвідомлював він, що він та інші хлопці з міста, які прибігли на місце аварії, вчинили героїчно. Сьогодні їм нічого не залишається, окрім як рахувати на пенсії порожні будівлі. Кажуть, що в одній лише Чорній-над-Тисою їх налічується вісімнадцять.

"Шкода, що з нами сталося так, як сталося. Краще, напевно, вже ніколи й не буде", – розмірковував залізничник Павлік про місто-над-сталевою рікою. "Варто було розвивати те, що ми тут мали. Ми були як одна велика родина. До того, що було колись ми вже ніколи не повернемося".

Темрява під лампою

Влітку 2019-го року закарпатці стали свідками неординарної події – новообраний президент України Володимир Зеленський відвідав Ужгород, щоб подивитися на кордон. Але найцікавіше те, що він приїхав, аби вкрутити хвоста керівникам митних органів прикордонних областей. Команді Зеленського потрібно було пояснити чиновникам, за словами тодішнього представника голови Офісу президента Олексія Гончарука, "як це виглядає з Києва". А виглядало так, що Україна нагадує ельдорадо нелегальної торгівлі цигарками. Вони прямують до Європи і країна через це точно не здобуде ні поваги, ні респектабельності. Крім того, Україна позичила багато грошей у міжнародних інституцій, які потрібно було повертати. "Я не думаю, що мені потрібно вам пояснювати, що таке контрабанда", – іронізував Гончарук на зустрічі з митниками. За підрахунками, через контрабанду український бюджет щорічно втрачав 300 млрд. грн., або в перерахунку понад 7 млрд. євро. Приблизно третина цієї суми припадала на неефективну роботу митників[1].

Зеленський викликав керівників митниць, як школярів, і ставив їм незручні запитання. "У вас є проблеми з контрабандою? Якщо у вас є контрабанда, то чому ви досі на посаді?" Він ультимативно просив деяких митників піти у відставку.

Новий президент, здавалося, оголосив безкомпромісну війну контрабандистам. Він навіть пообіцяв знищити контрабандні мережі протягом місяця. Зрештою сміливі плани не втілилися в життя. Пізніше, під час виступу перед Верховною Радою, Зеленський поскаржився, що навпаки, "контрабанда відправила митницю в нокаут". У 2021-му році він досяг принаймні символічного результату: вперше в історії Україна отримала санкційний список першої десятки контрабандистів. Два прізвища належали бізнесменам із Закарпатської області[2].

"Я вас прошу! Тут допоможе тільки зміна мислення. Надія – на молоде покоління. Молодь подорожує, навчається, бачить, як все влаштовано в інших країнах. І ще – війна. Вона докорінно змінює цінності. Народ покладається на воїнів. Ці люди зустрічаються віч-на-віч зі смертю. Якби військовому запропонували послугу за хабар, то отримали б по зубах. Адже людина ризикує своїм життям заради кращого майбутнього! Країну змінить молодь, а моє покоління пристосується", – пояснював мені мій гід пограниччям. Ми зустрілися восени 2022-го року, і він був одним з небагатьох сміливців, хто відкрив мені залаштунки мікросвіту контрабандистів. Чоловік охоче показував мені, де і який *авторитет* жив в Ужгороді, де будують свої розкішні палаци чинуші, в якому районі живуть судді чи митники, де стоять будинки водіїв-далекобійників. Тут треба народитися і вирости, щоб бути здатним орієнтуватися в клубку пікантних історій, переказів, фактів і міфів, що поширюються у контрабандному світі. Це стосується і мого гіда, назвемо його Михайлом.

"Радянська влада контролювала все. Навіть корупцію. Коли людині треба було щось вирішити, вона знала, до кого йти. Але мала враховувати й те, що її можуть спіймати і відправити до в'язниці. Найменшою проблемою в Радянському Союзі було посадити когось до в'язниці. Достатньо було, щоб на цю людину поскаржився сусід. Коли Союз розпався, в Україну прийшла свобода, але разом з нею – корупція і бандитизм. Якщо були гроші, то можна було дозволити собі все", – розговорився Михайло.

Того дня він запропонував нам поїхати на невелику екскурсію. Ми розпочали шлях з Червениці. Відомий район Ужгорода колись був непримітним селом над містом. Все змінилося після розпаду СРСР, коли тут почалося масштабне будівництво. За словами Михайла, показні вілли спочатку не вписувалися в колорит міста. Це радше стосувалося Виноградівського або Тячівського районів біля румунського кордону. Розкішні маєтки можна роздивлятися, наприклад, у прикордонній Нижній Апші. Але, коли люди почали заробляти гроші та вести бізнес на заході країни, кількаповерхові вілли почали з'являтися і в Ужгороді. Кажуть, що деякі підприємці згодом пошкодували про це. Он, спробуйте обігріти 300м² за нинішніх цін на енергоносії!

"У буремні 90-ті в Україні лише окремі люди могли заробити величезні статки. Залишається питання, як і на чому заробляли інші. Легального способу заробити не існувало", – пояснював мій гід. Держава душила підприємців високими податками і численним контролем, а державна адміністрація заробляла копійки. Багато з тих, хто будував маєтки поблизу кордону, одразу привертали до себе увагу. "На початку 90-х на весь Ужгородський район був лише один податківець! Його прислали з Києва контролювати збір податків. Зрозуміло, що всі його посилали, куди могли. У ті часи люди перейняли багато поганих звичок. Їм подобалося, що якщо неможливо вирішити питання офіційно, можна було зробити це за гроші. Держава від цього звісно ж страждала. Потім прийшов Кучма[3]. Якщо до того була система "кожен сам за себе", то при Кучмі клани взяли верх і, так би мовити, поділили Закарпаття", – продовжував він. За словами Михайла, вони контролювали контрабанду, займалися бандитизмом і з часом почали лізти в політику.

Одним із найвідоміших закарпатських авторитетів був Михайло Токар на прізвисько Геша. Володар Мукачева та його околиць. Кажуть, що мукачівці його обожнювали. Справді, коли виникала якась проблема, вони приходили до нього скаржитися. І Геша, як хрещений батько, вислуховував їх та допомагав. Неважливо було, чи проблема з сусідами, чи з міліцією, чи з державними чиновниками. За переказами, він вигнав з області розгульних чеченців і підтримував фінансово неблагополучну молодь, щоб та не грабувала людей.

"У нього абсолютно скрізь були свої люди. Він пересувався на броньованому п'ятисотому "Мерседесі", і хоча в нього була охорона, але Мукачевом Геша ходив без неї. Він був переконаний, що у нього все під контролем. Поки його не застрелили", – розповідає Михайло одну з багатьох кримінальних історій.

Згодом я знайшла більше інформації про Гешу. Його вбили ввечері 25 грудня 1998 року біля дому на вулиці Ракоці. "Мерседес" повністю розстріляли з автомата. Мукачівський авторитет отримав 8 куль і помер дорогою до лікарні. Повідомляється, що у нього був грандіозний похорон, на якому боси пообіцяли покарати вбивцю Геші. Один з київських *паханів*[4] навіть призначив винагороду – 100 тис. доларів тому, хто викриє вбивць[5].

"Ви знаєте, хто був його бухгалтером?! Віктор Балога – колишній міністр надзвичайних ситуацій, а нині народний депутат України. Він зі своїми братами контролює всю область", – додав мій гід. Я одразу ж згадала випадок, який стався влітку 2015 року всього за кілька десятків кілометрів від словацько-українського кордону. "Що там було в Мукачеві з Правим сектором?[6]" – запитала я.

Михайло описував мені сцени, наче з бойовика: палаючі міліцейські машини, озброєні автоматичною зброєю чоловіки, перекриті дороги. Загинули двоє бійців "Правого сектору". У ЗМІ навіть з'явилося повідомлення, що в заручниках у "Правого сектору" опинилася 6-річна дитина. Однак жителі села Бобовище[7] заперечили: це був просто якийсь школяр, який показав двом втікачам *правосекам*[8], дорогу до лісу.

Після інциденту з'явилися припущення, чи не було це зведенням рахунків між Балогою та іншим мукачівським персонажем – Михайлом Ланьо, колишнім депутатом Верховної Ради, якого підозрюють у зв'язках з контрабандними угрупованнями. Крім того, деякі аналітики вказують на те, що хаос на кордоні з Європейським Союзом вигідний гравцеві, який і раніше використовував Закарпаття у своїх цілях – Кремлю. Україна намагалася домовитися з Євросоюзом про безвізовий режим для своїх громадян, який був остаточно схвалений Європарламентом у 2017-му році. Такі "ексцеси" зовсім не були на користь подальшого руху України в бік ЄС.

За словами Михайла, у 2015-му році "Правий сектор", вочевидь, вирішив взяти правосуддя у свої руки, вимагаючи від закарпатських кланів припинити нелегальний бізнес і контрабанду. Однак "Правий сектор" переоцінив свої сили і спіткнувся. "Клани, за сприяння міліції, яку вони роками контролювали, почали полювання на правосеків по всьому Закарпаттю. Це все були місцеві хлопці, які прийшли з війни і мали зброю. І ось під Мукачевом сталася перестрілка. Хлопці з Правого сектора втекли у гори, за ними навіть прислали гелікоптер і вивезли на схід. Мабуть, була домовленість дати один одному перепочинок, бо клани були на той час надто сильні ", – пояснив Михайло передісторію подій.

Правосеки намагалися навести порядок і в інших областях. У Рівненській області, як повідомляється, вони намагалися закри-

ти бурштинову мафію, але безуспішно. "Зараз вони воюють, але обіцяли повернутися", – додав мій гід.

Поки Михайло викладав мозаїку контрабандного світу Закарпаття з окремих історій, ми наблизилися до прикордонного переходу Ужгород – Вишнє Німецьке. Щоправда, ми зійшли з дороги до кордону, і гід звернув на вулицю Запорізьку. Раніше її тут не було, лише невелике поселення, відокремлене від Нижнього Німецького лісом. Називали його Гола гора. За словами Михайла, в селі жили словаки, які після розпаду Радянського Союзу оформили паспорти і виїхали до Словаччини. Вони залишили по собі хати, які почали скуповувати, серед покупців були також співробітники українських спецслужб.

Одного дня влітку 2012-го року вулиця стала відомою не лише в Україні, а й у Словаччині. Виявилося, що під однією з новобудов на Запорізькій, на майже 6-метровій глибині, знаходиться тунель, який веде до Нижнього Німецького.

Будівництво контрабандного коридору, шириною близько 1м і протяжністю майже 700 м, за деякими даними, тривало кілька місяців. Зі словацького боку він закінчувався на території фірми, яка офіційно займалася торгівлею каменем. З українського боку допитливих людей відволікали вигадкою про те, що в будинку роблять басейн. Гірничу техніку начебто стягнули до кордону з Донбасу. Коли тунель був виритий, встановили рейки і запустили в дію. Скільки він працював – невідомо. Може рік, може шість. Деякі джерела навіть стверджують, що він міг бути побудований невдовзі після Помаранчевої революції. Питання про те, скільки товарів було перевезено підземним коридором, досі відкрите. За словами влади, цей випадок – щось на кшталт фільму про мексикансько-американський кордон. Під час рейду поліція вилучила понад 13 тис. блоків цигарок, що означає ухилення від сплати 350 тис. євро акцизного збору на тютюнові вироби. При використанні тунелю кілька разів на тиждень, ухилення від сплати податків могло складати десятки мільйонів євро на рік[9].

За інформацією, поліція вела спостереження за приміщенням компанії на словацькому боці протягом декількох тижнів. Вони втрутилися, коли одну з вантажівок наповнювали цигарками. Після цього заарештували 59-річного жителя Братислави і водія

транспорту. Однак колишній митний інспектор, який працював на кордоні, повідомив, що виявити тунель ймовірно допомогла випадковість. Поліція мала зупинити вантажівку, яка крутилася біля кордону, але так і не перетинала його. За неофіційною версією, вони навмання зважили її і виявили, що вантажівка, яка офіційно мала б перевозити щебінь, підозріло легка. Ще однією зачіпкою могли бути шланги навколо території компанії, які використовувалися для відкачування води з тунелю. Підозри також міг викликати той факт, що компанія в Нижньому Німецькому мала занадто високе споживання електроенергії. У репортажі за 2020-й рік журналіст Андрій Бан зазначив, що рахунок за електроенергію з нашого боку був оформлений на колишнього голову районного суду в Михайлівцях[10].

Коли в липні 2012-го року спецпризначенці вирушили до контрабандного коридору, їх не збив з пантелику люк, який на перший погляд був схожий на колодязь чи каналізацію. Як виявилося, бак з водою насправді маскував вхід до підземелля.

"Словаки ніби просили українців ніде не говорити про тунель. Якби була тиша, слідчі могли б розплутати, звідки і куди йшла контрабанда. Але в Україні через це одразу здійняли галас. Логічно, що бізнесу настав кінець. Приїхали спецслужби з Києва, почалося розслідування. Але як швидко воно почалося, так швидко й затихло", – скаржився Михайло. До сьогодні він переконаний, що в експлуатації тунелю звинувачували лише підставних "цапів відбувайлів". Хоча доказів немає, але кілька обставин, каже він, вказують на те, що спецслужби, напевно, *кришували* тунель. Адже як інакше можна пояснити той факт, що сторожова вежа стояла прямо над тунелем і ніхто нічого не помітив?! Більше того, досі нікого не засуджено, і Михайло побоюється, що вся справа, ймовірно, зійде нанівець.

Коли новина про виявлення тунелю з'явилася в ЗМІ, виникли підозри, що він використовувався для контрабанди не лише цигарок, але й людей. Сумна правда полягає в тому, що історії про провідників гуляють у прикордонному регіоні десятиліттями. Зрештою я сама з дитинства чула про це. І згодом регулярно читала звіти про те, де і скільки людей, переважно з Азії, Близького Сходу та країн Африки, затримували в лісах східної Словаччини. Хоча

POLÍCIA
POLÍCIA

з того часу контроль на кордоні, враховуючи й те, що Словаччина стала частиною Шенгенської зони, значно посилився, все одно час від часу траплялися випадки, коли прикордонна поліція зустрічала в горах мігрантів. На жаль, іноді було вже занадто пізно. До сьогодні в кількох селах Земплина є могили невідомих людей, які не змогли перетнути кордон і померли від виснаження в лісах. Відомою є трагічна катастрофа гелікоптера в листопаді 2015-го року, коли екіпаж з мігрантами на борту ризикнув нелегально перелетіти між країнами у погану погоду. Загинули 7 людей: 2 українців і 5 громадян з Південно-Східної Азії.

Деякі спроби контрабандистів переправити людей через кордон мали навіть певний гротескний відтінок, і якби це не було дуже серйозною і сумною темою, то могло б стати сюжетом для трагікомедії. Одну з таких дивних історій розповів мені мій гід, коли ми від'їжджали від прикордонної смуги в Ужгороді. Автобус з мігрантами прибув до Ужгорода з Києва. Михайло не знав, чи були вони зі Шрі-Ланки, чи з Ефіопії. Автобус зупинився у лісопарку неподалік від словацького кордону, де контрабандисти облаштували імпровізований митний пост. Там навіть був шлагбаум і будка. Вони найняли за кілька гривень студентів, яких переодягли у поліцейську форму. Фейкові митники розіграли перед іноземцями сценку з перевіркою паспортів. Після цього "оформлені мандрівники" наївно повірили, що потраплять пішки до Євросоюзу. Проте замість Словаччини вони потрапили до справжніх українських прикордонників. Зрозуміло, що масовка, автобус і гроші зникли.

Контрабандисти-провідники справді були винахідливими в ідеях як доставити нелегальних мігрантів вглиб країни. Це стосується обидвох боків кордону, словацькі контрабандисти не виняток. Є кілька прикладів. Група контрабандистів завантажила розбитий мікроавтобус з мігрантами на евакуатор. Таким чином вони хотіли уникнути перевірок на дорогах, де регулярно патрулює прикордонна поліція. Деякі з них були настільки сміливими, що викликали таксі для мігрантів у прикордонному селі. Інколи вони інсценували ромське весілля, як у фінальній сцені фільму Петра Беб'яка "Межа". Колишній митник переконував мене, що це трапилося насправді і додав цікавий факт. Контрабандист-перевізник із прикордонного села нібито замовив на словацькій радіостанції хіт "*Нас не догонят*" російського дуету t.A.T.u і присвятив його поліцейському, який практично наступав йому на п'яти. За деякий час цей поліцейський передавав схожий "привіт" злочинцеві. Він вибрав "Веселу пісню" групи IMT Smile, яка починається словами:

"У тюрмі в'язні жиють,
на амністію чекають.
А я чекаю на свободі,
коли порядність буде в моді..."

Втім сумна правда полягає в тому, що, як підтверджують джерела, чиновники, митники і поліцейські не тільки борються з контрабандистами, але й співпрацюють з угрупованнями. Колишній митний інспектор пригадав літо 2008-го року, коли він і його колеги поїхали до Чорної-над-Тисою для перевірки митників. Працівники отримали наводку подивитися, як ті виконують свої обов'язки на залізничному прикордонному переході між Чорна-над-Тисою і Чопом. Вони вирушили безпосередньо на місце. Спочатку електричка зупинилася на інспекційній ділянці. Як тільки вона рушила углиб Словаччини, інспектори рушили назустріч потягу вздовж колії. Та частина шляху, де потяги заїжджають на станцію, засаджена садами. Для контрабандистів це ідеальне місце, щоб скинути з потяга контрабандний товар – найчастіше цигарки.

Машиніст локомотива подав сигнал інспекторам, зупинився за кілька сотень метрів перед ними. "Ми бачили, як сигарети літають у повітрі. У поїзді були українці, словаки та чехи. Ми зібрали те, що з нього повикидували, а потім виявили у деяких пасажирів цигарки, кількість яких перевищувала дозволену норму. Хто викинув контрабанду, звісно ж ніхто не зізнався", – додав колишній інспектор.

Першою проблемою були самі *сигаретники*[11]. Другою – те, що цигарки не були помічені митниками, які проводили перевірку. З'ясувалося, що один зі співробітників митниці був до цього причетний. Його викрило те, що він намагався безпідставно перекваліфікувати контрабанду сигарет на правопорушення малолітньої особи. Насправді в поїзді їхав школяр з матір'ю, і митник намагав-

ся повісити злочин на хлопця, а не на жінку, яка була причетною до ситуації. З такою кількістю вилучених цигарок їй загрожувала би кримінальна відповідальність. Зрештою митник перекваліфікував цю контрабанду як покинутий предмет – оскільки офіційно неможливо було визначити, хто саме здійснив правопорушення. Згодом інспектори з'ясували, що працівник митниці мав з тією жінкою більш близькі стосунки. Втручання в Чорній-над-Тисою закінчилося дисциплінарним провадженням проти кількох співробітників і поданням заяви про кримінальне правопорушення.

За словами колишнього інспектора, деякі поліцейські також намагалися заробляти на життя нелегальною торгівлею цигарками. Одного разу інспектори використали цей метод, щоб затримати співробітника, який взяв велику партію цигарок прямо з магазину „Duty free“ між кордонами. "Його засудили і звільнили з органів. Митника, який його перевіряв, теж звільнили. Згодом суддя констатував, що останній був введений в оману – оскільки це був його сусід, то не приділив достатньої уваги митному огляду. Коли ми перевіряли того хлопця, все, що нам треба було зробити – це підняти підгузки, а під ними було сто блоків сигарет", – розповів колишній митний інспектор.

Коли я розмовляла з Михайлом про провини митника чи поліцейського, він лише махав рукою, мовляв, це все дрібна рибка. Масштабна контрабанда, в якій крутяться великі гроші – це зовсім інший всесвіт. І він переконаний, що така контрабанда не може проходити без “благословення“ впливових людей і прикриття з боку тих, хто працює безпосередньо на кордоні. "Ця система працює не кілька місяців, вона діє роками. У нас була одна, друга революції, змінювався уряд, а ті, хто цим бізнесом займався, я припускаю, досі при справах. Можливо, змінилося кілька персонажів. Колись в Ужгороді прив'язали головного митника до стовпа в центрі міста. До речі, при Януковичі[12] до нас з Києва прислали людину, яка контролювала перевезення контрабанди", – розповідає Михайло про абсурдні події 2014 року. Сергія Харченка, начальника Чопської митниці, спіймали місцеві жителі і примотали скотчем до вивіски біля будівлі Закарпатської обласної адміністрації[13]. У головній ролі знову були хлопці з Правого сектору, які приклеїли на груди митника папірець з написом "Хабарник-митник".

Врешті Харченко дав свідчення на камеру. Він почав розповідати, як зібрані на Закарпатті хабарі йшли до Києва через таких собі Растислава, Леоніда, Владислава. З кожного автобуса, який прямував в Україну з Італії у вихідні дні і перетинав закарпатський кордон, вони вимагали хабар у розмірі 300-400 євро. Таких автобусів могло бути до 700. Чому саме Італія – невідомо. З мікроавтобусів, які для різноманітності перевозили через кордон китайський одяг, вимагали в середньому 250 євро. Закарпаття стало свідком безпрецедентних подій. Через два дні після того, як на Майдані в Києві пролилася кров, а тодішній президент Янукович втік зі столиці, начальник митниці описав систему хабарів, подав у відставку і пообіцяв правосекам покинути Закарпаття.

В Україні досі ходять легенди про підвали, наповнені грошима. Хабарі, нелегальні побори або прибутки від контрабандних товарів не надходять на рахунки і не потрапляють до банків. Коли 24 лютого 2022 року росіяни розпочали своє вторгнення і впритул наблизилися до Києва, ходили чутки, що гроші почали вивозитися з доставкою вантажів у безпечніші райони. І однією з таких безпечних територій, куди не влучили російські ракети, було саме Закарпаття. "Протягом крайніх місяців тут різко зріс попит на приватні охоронні послуги. Адже гроші і статки треба оберігати", – іронізував Михайло.

Закарпаття мало репутацію настільки безпечного регіону, що Віктор Медведчук, права рука Владіміра Путіна, подейкують, певний час тут переховувався. Згодом, у квітні 2022-го року його затримали на іншому кордоні – з Молдовою. Україна обміняла кума Путіна на 200 захисників маріупольського металургійного комбінату "Азовсталь". Місцеві жителі досі перешіптуються, що він зупинявся в одному з найвідоміших готелів українсько-словацького прикордоння, який розташований неподалік від Невицького замку.

У Михайла була теорія, що Служба безпеки України мала знати про кожен крок Медведчука. Поки той перебував в Україні, вони мали вести за ним стеження. І прийшли б по нього, якби знадобилося.

"Але яка з нього тоді була б користь, якби він сидів у в'язниці? Сорочки шив би. У Києві знали, що одного дня Путін захоче його

обміняти. І, чесно кажучи, ще й для того, щоб дати Медведчуку копняка під зад. Через кого він програє війну? Через Медведчука. У Медведчука були всі засоби, щоб підготувати людей до зустрічі з російськими військами. Він, напевно, розповідав Путіну казки про те, що як тільки росіяни з'являться, всі місцеві жителі будуть вітати їх. Але виявилося, що нічого не було підготовлено. Моя особиста думка така, що росіяни могли легко взяти Київ за тиждень. Проблема була в тому, що росіяни відправили воювати росгвардію, поліцію. Вони думали, що більшість людей змиряться з цим, а тих, хто буде проти, поб'ють дубинками, як на російській демонстрації. Солдатів, які йшли в першій лінії, наші розбили. Росгвардія, напевно, була в шоці, що робити? Можливо, Медведчук переконав Москву, що все пройде як по маслу", – розмірковував вголос мій гід із застереженням, що тепер Путін може принаймні запитати його, де гроші, які він відправив куму на "спецоперацію".

Хтозна, як все було насправді з Медведчуком. Можливо, він також хотів скористатися послугами українських та словацьких контрабандистів у разі крайньої необхідності. Адже спроби нелегального перетину кордону зі Словаччиною не припинилися навіть після вторгнення. Навпаки, статистика останніх трьох років свідчить про їхнє зростання. Словацьке управління прикордонної поліції та поліції у справах іноземців зареєструвало 126 випадків у 2020-му році, 195 – у 2021-му році і аж 540 – у 2022-му році[14]. Кількість людей, які намагаються нелегально перетнути кордон, також змінилася. Якщо донедавна це були переважно вихідці з Бангладешу, Пакистану чи Афганістану, то за останній рік – переважно українці. Однією з причин цього може бути також феномен сьогодення: коли чоловіки, які підлягають призову, намагаються уникнути служби в армії. У своїх подорожах вздовж українського прикордоння я навіть натрапляла на чутки про ціни, за які контрабандисти нібито допомагають чоловікам перетнути кордон. Говорили, що гонорари обчислюються тисячами євро, але, звісно, ніхто мені цього не підтвердить.

Незвичайна екскурсія, яку підготував для мене Михайло, добігала кінця. "Бачите те дерево?" – звернувся до мене Михайло, коли ми поверталися з Перечина до Ужгорода.

Я впізнала цей пейзаж, бо проїжджала тут багато разів. Лиса гора, а на ній стоїть одне високе дерево.

"Вони вирубали всю гору і залишили це дерево, щоб з нас всіх насміхатися", – завершив Михайло.

По-нашому

Мої перші спогади про дідуся пов'язані з часом, коли руйнувалася залізна завіса і комуністичний режим розхитувало до самих підвалин. Мені було близько 4-х років. Ми з дідусем Василем пішли по гриби до лісу, який знаходився біля сільського кооперативу. Вологий ґрунт біля потічка, витоптаний коров'ячими ратичками, нагадував в'язку кашу. Дідусь показував мені, куди ступати, щоб не загрузнути в багнюці. Він вказував мені шлях, спираючись на ліщинову палицю. Ми повільно наближалися до лісу на Лазок, простуючи крутими пасовиськами. Тим часом дідусь розкривав таємниці грибарства. "Де є один гриб, там буде і більше", – пояснював він мені. Через плече у нього була перекинута полотняна торба – він ніколи не ходив з кошиком. Його зір уже не був таким гострим, як колись, тому я з усією відповідальністю взялася за роль учня-грибаря. Поки дідусь чистив білі гриби маленьким ножиком з перламутровим руків'ям, я нишпорила у трухлявих пеньках, вишукуючи більш рідкісні екземпляри.

За деякий час ми підійшли до глибокого ярку. Доросла людина перестрибнула б його або перейшла вбрід, але для дитини це був виклик. Дідусь Василь не став зволікати. Він одразу придумав, як переправити мене на інший бік, не обходячи все русло довкола. Дідо спустився в ярок і, зробивши кілька обережних кроків, піднявся на іншому боці. Саме тоді народився один з моїх майбутніх спогадів про дитинство. Непохитно довіряючи дідусевим здібностям, я чекала на інструкції: міцно вхопитися за палицю, яку він тримав з іншого боку. Коли дідусь подав її мені, я вчепилася за деревину долонями. Дід Василь різко смикнув палицю на себе, і я перелетіла через рів, описуючи досконалу дугу, ніби на мене не діяли жодні закони гравітації. Граційно, немов рись, я перескочила через глибокий ярок.

Лише в дорослому віці я зрозуміла, скільки всього мене навчив дідусь Василь, дзвінкоголосий шофер сільського кооперативу. По-перше, не боятися світу. По-друге, не зупинятися ні перед

чим, що виглядає як нездоланна перешкода, а просто добре все обміркувати. І по-третє, якщо в житті є за що міцно вхопитися, можна з легкістю пролетіти навіть над прірвою.

Чим старшою я ставала, тим більше усвідомлювала, що завдяки моєму дідусеві та бабусі, прадідусям і прабабусям та місцевості, де я виросла, я отримала не тільки незвичайні враження, але й маю особливе коріння. Хоча я звикла говорити, що походжу зі Снини, все своє дитинство я провела в селі Пихні в русинській родині. Мої дідусь, бабуся, прабабуся, мама, її сестри, близькі родичі та всі довкола з дитинства говорили зі мною *по-руснацьки*. І до рідної мови якось природно додавалися інші. У нашій сім'ї досі згадується кумедна історія, яка трапилася зі мною.

Повернувшись додому з дитячого садка, я заявила, що знаю три мови: руснацьку (слова "русинський" я не знала), словацьку і гавловську. Тобто чеську.

Звичайно, в дитинстві мене не цікавили питання національної ідентичності. Все, що я знала – це те, що ми руснаки і розмовляємо *по-нашому*. У селі ми кажемо не "Добрий день!", а "Слава Ісусу Христу!" Проте на відміну від тих, хто жив ближче до українського кордону, мої ровесники в селі розмовляли виключно словацькою. Навіть діти русинів. Ми до цього якось звикли, і я не пам'ятаю, щоб у дитинстві обговорювали між собою це питання.

Я сприймала свою приналежність до русинів насамперед через мову та релігію. Лише у старших класах школи я зрідка підхоплювала розмови про те, що ми, власне, як курди – нація без власної країни. Народні пісні від "Горіла сосна, палала" (найвідомішої весільної пісні на сході Словаччини) до улюбленої пісні мого дідуся "Розпрягайте, хлопці, коней" я знала краще, ніж біографії Олександра Духновича чи Адольфа Добрянського – національних будителів русинства. На особливу увагу заслуговує ще одна композиція – "Рости, рости, черемшино". Не було жодного недільного полудня, коли б її мелодія не лунала з радіоефіру. Це був своєрідний шлягер, яким люди вітали один одного з днем народження та ювілеєм. Чоловічий голос співав дівчині, щоб вона забула про кохання, бо він опинився у в'язниці "за рідну Україну". Зрештою, його визволили з тюрми "брати-українці". Все, що я знала тоді про

оспівану Україну, – це те, що вона межувала зі Словаччиною. Але я не мала жодного уявлення, чому хтось через неї страждає.

Через роки я натрапила на те, що перевернуло мої уявлення про русинські мелодії і тексти з ніг на голову – всі мої улюблені пісні були українськими народними. Досі пам'ятаю, з яким захватом у 30-річному віці я дивилася новорічний концерт по телевізору, на якому українська поп-діва Тіна Кароль співала нашу руснацьку колядку "Ой, хто, хто Миколая любить". Я знала колядку з дитинства, оскільки ми завжди співали її в нашій церкві 19-го грудня, на День Святого Миколая. І раптом вона з'явилася на українському національному телебаченні. Я нарешті перестала дивуватися тому, як тісно переплетені наш та український фольклор.

Крім того, помітила ще дещо. Якщо для нас пісні були своєрідним відлунням минулого, на яке глядачі приходять подивитися на літніх фестивалях, то для людей на українському боці кордону, вони були частиною повсякденного життя. На початку 2023-го року колядка "Добрий вечір тобі, пане господарю" звучала на Різдво в Києві й Ужгороді. Вона ніби була частиною домівок, радіохвиль і вулиць, де її веселі мотиви оживляли колядники й вуличні музиканти, отримуючи за це грошову винагороду. У Снині глядачі приходили до місцевого кінотеатру на щорічний концерт колядок і щедрівок у виконанні православних священників і фольклорних ансамблів із сусідніх сіл.

Образ цих двох світів знову нещодавно виринув у моїй пам'яті, коли я запитала свою бабусю Ірену, яку національність вказував мій дідусь під час перепису населення, коли був у моєму віці.

– Українську, – відповіла вона.

– А ви?

– Українську. Та відколи ми маємо вибір, то в переписах населення я вказую себе русначкою. Ми завжди були руснаками. До революції ми не знали слова "русин" , – зауважила вона і побігла за документами, які зберігала в шухляді навіть через роки після смерті дідуся.

У своєму членському квитку Свазарм[1] від 1955-го року дід Василь, якому тоді було 18 років, у графі національність вказав "українець".

– Тож коли перед вами стояв вибір між словацьким та українським громадянством, ви обрали українське? – з'ясовувала я.

– Саме так, – кивнула на знак згоди моя бабуся.

Вона народилася у 1942-му році під час війни. У початкову школу пішла в 1949-му році. У першому класі вона ще вивчала російську мову. Дітей русинів на сході Словаччини почали навчати російською мовою одразу після війни. Шкіл з року в рік ставало дедалі більше, і хоча деякі історики називають їх українськими, мовою викладання була переважно російська, або так зване "язичіє", штучна суміш церковнослов'янської, російської та місцевого діалекту[2].

З 1950-го моя бабуся почала навчатися українською мовою. Такі предмети, як математика, географія та історія, викладалися українською. Вчителі вивчали її поспіхом. Така ж ситуація склалася після революції з англійською мовою. Словацька мова була окремим предметом, а російська з часом стала іноземною.

В офіційних документах не було жодного сліду від "руснаків" – терміну, яким люди в селах самі себе називали. Комуністична диктатура без жодної дискусії назвала їх українцями. Коли через сорок років відбулося падіння режиму, русини заснували культурну організацію "Русинське відродження". І тоді вони звернулися до центрального (тодішнього чехословацького) уряду з проханням, щоб під час першого післяреволюційного перепису населення можна було обирати між українською та русинською національністю. Результат був такий: 17 тис. людей у Словаччині визнали себе русинами, 14 тис. – українцями. Більша диспропорція була щодо питання з рідною мовою: 49 тис. осіб вказали русинську мову як рідну, а 9,5 тис. – українську.

Через 30 років статистика показала іншу картину. Під час перепису населення Словаччини 2021-го року[3] понад 38 тис. осіб визнали русинську мову рідною і більш ніж 63 тис. громадян вказали, що є русинами. На результати перепису вплинув і той факт, що у 2021 році люди могли декларувати дві національності. Українську національність вказали понад 11 тис. осіб, з них більше 6 тис. зазначили, що мають українське громадянство.

Русини проживають по всій території Словаччині, проте досі незмінним є факт, що більша їх частина мешкає переважно на пів-

нічному сході, поблизу польського та українського кордонів. Вони мають свої організації, ЗМІ та навчальні заклади, хоча слід зазначити, що кількість шкіл з русинською мовою навчання можна порахувати на пальцях однієї руки. Їх рівно дві: у селі Кална Розтока та Кленова. В інших чотирьох школах русинська мова викладається як окремий предмет. У Словаччині вона була кодифікована в 1995-му році. Основним фундаментом для неї став регіон, в якому я виросла. Члени комісії з кодифікації мови погодилися, що територія між річками Ціроха і Удава по лінії сіл Нехвалова Полянка, Пихні, Пчолиний в напрямку на Гостовиці, Паригузівці, Нижня і Вишня Яблінки, Осадне і аж до Світлиць є достатньо ізольованою від західних діалектів, впливу польської мови з півночі і української зі сходу[4].

На перший погляд, тема вичерпана. Але тільки до тих пір, поки ви не перетнете кордон з Україною. Досі пам'ятаю, як у 2019-му році в офісі правозахисної організації в центрі Києва один юрист запитав мене, хто такі "ці наші русини". Між рядків я прочитала, що він цікавиться, на чиєму вони боці у російсько-українській війні, враховуючи різкі заяви проти всього українського. Я натякнула, що він звернувся не до тієї людини, адже я п'ять років поспіль їздила в Україну як на прощу. Мене тішив будь-який прогрес у вивченні української мови, а також з ентузіазмом вивчала українську історію та культуру. У Словаччині я була однією з небагатьох журналістів, які регулярно писали репортажі безпосередньо з місця подій про російську агресію у наших східних сусідів. Власне, у Київському правничому центрі я була якраз тому, що готувала статтю про обмін військовополоненими між Україною та Росією.

Втім я з розумінням поставилася до саркастичного тону юриста чи, радше, просто розуміла причини. Після 2014-го року ніщо не викликало в українців більшої підозри, ніж люди, які в минулому ставили під сумнів статус-кво кордонів України 1991-го року. У цьому контексті, зокрема, згадували два випадки із Закарпаття. У 2008-му році було порушено кримінальну справу проти Дмитра Сидора, священника Української православної церкви Московського патріархату та голови організації "Сойм підкарпатських русинів". Він потрапив під приціл спецслужб за меморандум про "відновлення русинської державності від 22 листопада 1938 року зі створенням органів державної виконавчої влади". Через чотири роки суд в Ужгороді виніс відносно безболісний вирок: 3 роки умовно і штраф у розмірі 1 840 гривень. Петро Гецко, який навіть називав себе прем'єр-міністром "Республіки Підкарпатська Русь", пішов ще далі. Наприкінці січня 2014 року, в розпал протестів проти правління проросійського президента Віктора Януковича, він звернувся через мережу «Інтернет» безпосередньо до президента Росії Владіміра Путіна. Від імені русинської громади він вимагав провести "миротворчу операцію", яка б "відновила дорадянський статус Республіки Підкарпатська Русь".[5] Це було менш ніж за місяць до появи "зелених чоловічків" у Криму і за 3 місяці до свавільного проголошення народних республік у Донецькій і Луганській областях під керуванням людей із російських спецслужб. Врешті-решт це вилилося у відкриту війну між Росією і Україною.

Через кілька місяців Гецко вже давав інтерв'ю в Москві. "Комсомольській правді" він розповідав, як "сини Русі", тобто русини, тисячу років захищали свою мову і православну віру, і "не підуть за бандерівською Україною".[6] Самопроголошений русинський прем'єр-міністр, про якого русини Словаччини, ймовірно, ніколи нічого не чули, розвивав думки про конфедеративний статус Закарпаття у складі України. Він як і інші, хто у своїх міркуваннях або безпосередньо в містах Криму та Донбасу відрізав землі з мапи України, зіткнувся із законом. У 2019-му році Мукачівський суд засудив Гецка, який з 2014-го року проживає в Росії, до 12-и років за злочини проти національної безпеки України.

Ким насправді відчувають себе сьогодні жителі Закарпаття – русинами чи українцями – кожен сам собі мав би відповісти на це питання. І, вочевидь, не обійшлося б без пояснень. Про делікатний характер питання також свідчать десятки текстів, які посилаються на факти, але в кінцевому підсумку суперечать один одному. Моя перевага в тому, що знання української мови допомогли мені користуватися джерелами і по той бік кордону.

Наприклад, ужгородський мовознавець Любомир Белей у своїй статті стверджував, що слово "русин" слід заборонити, якщо воно вживається в контексті "не український". Він пов'язує тер-

мін "русин" з назвою, яка передувала слову "українець". "У галицько-руських оповіданнях Івана Франка слово "русин" вживається 50 чи 60 разів, а "українець" – лише 1 раз. Тому що русинами називали галицьких українців. До кінця XIX - початку XX ст. русинами називали всіх мешканців Галичини, Буковини, Закарпаття. Вулицю Руську (з пом'якшеним [с']) можна знайти у Львові, Чернівцях, Ужгороді. Михайло Грушевський[7], пишучи "Історію України-Руси", починає привчати, що Україна – це і є Русь. Історію української літератури Іван Франко спочатку називав "історією руського-української літератури", – стверджував він в одному з інтерв'ю[8]. За словами Белея, навіть контроверсійний лідер українських націоналістів Степан Бандера був записаний у реєстрі як русин.

У репортажі[9] публіциста Андрія Тараненка, який у 2020-му році поїхав до Ужгорода на пошуки русинських *сепаратистів*, все було складніше. Подорожуючи маршрутом Львів-Ужгород, журналіст почув від випадкового пасажира, що русини Закарпаття були інфіковані наприкінці XIX ст. "вірусом українства" з Галичини. Проте, подискутувавши з оглядачем, перед зупинкою в Мукачеві, попутник попрощався із публіцистом риторичним запитанням, що, можливо, все було навпаки, і вірусом було русинство, яке, дрімаючи в колективному українському організмі, проявиться в момент, коли імунна система дасть збій.

У відеороботі Тараненка мене заінтригувала постать історика Володимира Фенича. Він втратив посаду декана історичного факультету Ужгородського університету після публікації у 2015-му році монографії "Угорська Русь і "Ганнібалова присяга" Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною". У книзі, за словами оглядача Тараненка, йшлося про те, як філософ XIX ст. Драгоманов розвинув міркування про те, що русини, які живуть в Угорщині, є спорідненим народом і його потрібно залучити до українського руху. Не всі колеги Фенича підтримали вибір теми його роботи. Вони настільки не погоджувалися з деякими тезами автора, що відправили книгу прямо до Служби безпеки України (СБУ), щоб перевірити, чи не є вона екстремістською літературою. СБУ нічого не знайшла. Хоча Фенич більше не декан, він продовжує викладати в Ужгородському університеті доцентом кафедри історії.

Тим часом, він почав працювати в Інституті русинської мови та культури Пряшівського університету в Пряшеві. "Жодного кримінального провадження не було розпочато, але ви можете собі уявити, з чим я зіткнувся. Десь-колись писали, що мені платять угорці, бо моя мати була угоркою. Навіть стверджували, що мою книгу фінансував Володимир Жириновський[10]", – скаржився Фенич під час нашої зустрічі в Ужгороді.

Восени 2021-го року я відвідала місто зі схожими намірами, як і Тараненко за рік до мене. "Коли в 2014-му році після анексії Криму почалася вся ця авантюра з росіянами, я належав до групи істориків, які апелювали до того, що Україна – єдина країна", – підкреслював Фенич. Потім він пояснював мені, як сприймає власне коріння і що його дратує. Наприклад, те, що його матері, етнічній угорці, радянська влада у 1952-му році вказала в документах українську національність. За словами історика, якщо хтось стверджував, що події на Закарпатті не супроводжувалися жорсткою адміністративною українізацією, він наводив приклад власної родини.

Історик знайшов кілька дискусійних моментів навіть у сьогоденні. Наприклад, він вважав повною нісенітницею бульварну концепцію історичних подій 1919-го року, яку в Україні деякі публіцисти навіть називали терміном "чехословацька окупація Підкарпатської Русі".

– Як би ви пояснили різницю між русинами та українцями людині, яка ніколи про них не чула? – запитала я на початку зустрічі.

Ми сиділи перед Ужгородською філармонією, колишньою синагогою з яскравим червоним фасадом, і обговорювали, як насправді звичайній людині розплутати клубок складної історії, політики чи суб'єктивного розуміння свого коріння. Він сформулював відповідь просто:

– Русини вважають себе русинами, українці – українцями. Це питання особистої індивідуальної ідентичності.

Тієї ж миті я пригадала, як одного разу мій знайомий, бойко з Львівщини і водночас гордий українець, розповідав мені, що у бойків така яскрава лексика, що вони цілком могли б мати власну мову.

І я спитала:

– А якби бойки над Карпатами оголосили, що вони окрема нація, це було б те саме?

– Прошу дуже! Яка загроза може бути від бойків? А від русинів? Вони розкидані по всьому світу. Якщо хтось заявляє, що вони прагнуть визнати свою національність, бо хочуть створити власну державу, то це провокація. Яку державу? Де? У Словаччині? Ви думаєте, що Братислава віддасть русинам Снинський район, щоб вони створили русинську державу? Або Київ Закарпатську область? Ніхто про це навіть не просить, – продовжував Фенич.

А якби русинів в Україні визнали нацією, як би це виглядало? – допитувалася я.

Подивіться, як це працює в інших країнах. У вас, по той бік кордону. Русини в Словаччині мають свою газету, яку фінансує держава. Школи… – аргументував Фенич.

Знаєте, скільки їх там є? Дві, можливо, три.

Але ваша країна принаймні демонструє цивілізоване ставлення до своїх етнічних меншин. Багато людей називають себе русинами. Але що з ними робити, якщо вони ніколи не вивчали літературну русинську мову? У Закарпатській області існує близько п'яти граматик, і жодна з них не кодифікована. Така ж ситуація була і в Словаччині до 1995 року. Врешті люди дійшли згоди, що треба прийняти один стандарт. Подобається це комусь, чи ні, звикне він до цього, чи ні. Може бути тисяча заперечень, але мова була прийнята. Це саме те, що зробили лемківські русини, русини в Угорщині чи Сербії. А у нас ні. То нехай тепер буде 20 організацій, 5 граматик, 16 лідерів! Якщо ситуація виглядає так, то в чому політична загроза для держави? Від кого? Від 20 організацій, в яких активними є кілька людей? Русини не є загрозою, з них роблять загрозу, – зазначив Фенич.

– Можливо, через страх бути використаними, як це зробили росіяни з людьми на Донбасі, – підмітила я.

– Щоб людей не використали, дайте їм те, що вони хочуть, і контролюйте. Як ви думаєте, скільки русинських шкіл було б створено, якби українська держава пішла назустріч русинам? Образно кажучи: може, десять. У такому разі ніхто не міг би стверджувати, що це "рука Кремля", "очі Путіна", "вуха Жириновського". Суспільству не можна нав'язувати гасло: хто не з нами, той проти нас. Або як сьогодні: хто не з нами, той москаль[11], – підсумував Фенич.

Декілька днів потому я сиділа майже на тому ж місці з іншою людиною. Михайло Маркович – місцевий дослідник, який захопився фотографіями старого Закарпаття. Ми зустрілися ще й тому, що Михайлові було приблизно 30 років, а мене цікавило ставлення сучасного молодого покоління закарпатців до русинства. У нього була абсолютно протилежна думка з цього приводу, ніж у історика Фенича. Слово "русин" він автоматично асоціював зі словом "українець". На його думку, закарпатці – це ті ж самі українці, яких розділяють гори. Беручи до уваги чехословацький період, вони лише трохи довше трималися за назву "русин".

– Якщо ви знатимете, як розвивалася українська мова, то зрозумієте, що ми маємо мову, ідентичну з українцями. Я філолог за освітою, тому знаю, про що говорю. Відчуваю нюанси. На Закарпатті у мові змішалися румунські, угорські, чеські, словацькі слова, але попри це нас розуміють у будь-якому куточку України, – розпочав він.

Михайло розповів, що Закарпаття, як й інші регіони, має певні мовні особливості. Наприклад, речення: ""*Позирай, як онде за вызором потятко файно фітькат*" (Подивися, як отам за вікном пташка гарно щебече), – чиста закарпатська лексика, за словами Михайла.

– Є арго, слова, які вживаються в певному, дуже вузькому колі людей. Наприклад, серед вівчарів, лісорубів. У центральній Україні не було стільки вівчарів чи лісорубів, як у нас. Тому слова "фінджа" чи "бриндза", які прийшли до нас з волохами з Румунії, нічого не означатимуть для людей в інших регіонах України, – пояснював він мені.

За словами Михайла, якщо хтось стверджує, що розмовляє "закарпатською" чи "русинською" мовою, то він вживає просто багато запозичених слів.

– Люди тоді думають, що ті говорять окремою мовою. У той же час, це просто може бути один із закарпатських діалектів із румунськими запозиченнями.

Невідомо, скільки сьогодні людей на Закарпатті називають себе русинами. Перепис населення в країні не проводився понад 20 років. Останній, з 2001 року, показав, що в області з більш ніж мільйонним населенням, русинами визнали себе близько 10 тис.

осіб. Але за словами Михайла, їхня доля вже вирішена, зокрема як у Словаччині. Адже люди, які називають себе русинами, виховують дітей, які розмовляють словацькою, і навіть самі вже не знають рідної мови.

Я погодилася з ним: майже всі діти з русинських родин у моєму безпосередньому оточенні розмовляли виключно словацькою.

Через кілька днів після нашої зустрічі я спостерігала, як русинський поет Василь Матола пакував книжки в антикварній крамниці "Файні книги", над якими світилася назва публікації Духновича "Хліб душі". Після довгих років він закривав свою точку. У перервах між пакуванням видань він розповів мені, як багато років тому їздив до Пряшева шукати могилу Духновича. Тим часом в антикварній книгарні змінювали один одного останні поціновувачі книг, які поступово зникали з полиць. Деякі з них Матола вже роздавав безкоштовно. Він запропонував і мені взяти одну на згадку. Я обрала роман Солженіцина російською мовою "У колі першому". Образ поета, який закриває антикварну крамницю з ім'ям русинського національного будителя на вітрині, наштовхнув мене на думку: можливо, на Закарпатті губляться сліди людей, які досі називають себе русинами. А можливо, вони зовсім не зникають, а просто природно пристосовуються до часу. Зрештою навіть сам Духнович стверджував, що по обидва боки Карпат живе один і той самий народ. Власне, автор знаменитого кредо: "Я – русин був, є і буду", також казав:

"Бо свої то за горами — не чужі:

Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі".

Врешті я знову згадала про свого дідуся. Дитиною він пережив Другу світову війну, застав комунізм. Він багато працював, виховав чотирьох дітей і був людиною, про яку в нашому прикордонному руснацькому регіоні кажуть "як фалат хліба"[12]. Він вписав у моє коріння не конкретну національність, а модель поведінки. Тому моя руснацькість – це не тільки знання специфічної мови, якою досі розмовляють у Пихнях, і молитви "Отче наш" старослов'янською. Це також бажання пізнавати, бути турботливим, чуйним і працьовитим. Завдяки цьому я нарешті віднайшла світ, який майже 30 років знаходився за кордоном. Сьогодні перетинаю його з тією легкістю, з якою перелетіла через глибокий ярок завдяки моєму дідусеві Василю. Все, що мені потрібно було зробити – це додати собі трохи сміливості і відчуття, що я все подужаю, як це зробив мій дідусь. Тоді по той бік кордону залишається лише добре відчуття того, що я можу знову продовжити свою мандрівку.

Театр посеред війни

У 2015-му році перша поїздка до вимушених переселенців зі Східної України привела мене до колись елітного готелю "Інтурист-Закарпаття". Він височіє на проспекті Свободи, єдиному в усьому Ужгороді. Я теж зупинилася там на кілька днів, щоб побачити умови проживання сімей із дітьми, котрі тікали від війни. Готель уже давно не був тією розкішною 14-поверховою домінантою міста з 80-их років XX століття. Пишнота зникла, залишилися лише пошарпані меблі, слабкий напір води в крані та відсирілa штукатурка на стінах. На момент мого візиту в готелі знайшли тимчасовий прихисток 22 сім'ї. Вони заселили восьмий, дев'ятий і одинадцятий поверхи, про що свідчили дитячі візочки, припарковані біля дверей номерів.

Люди жили скромно: мами ділили ліжка з дітьми, батьки тіснилися на розкладних кріслах. У маленькому готельному номері не було вільного місця. Старші діти зробили собі сховок за важкими готельними шторами поруч з ліфтом. Іноді спостерігали за жвавим рухом на центральному бульварі й домовлялися про футбольний матч, який відбувався на бетонному майданчику перед готелем. Деколи ж діти грали в карти, щоб скоротати довгі години під час літніх канікул. Тим часом матері готували їжу. Розкачували тісто на готелевому письмовому столі й смажили пиріжки на електричній плиті з двома конфорками. Остання замінила готельний телефон у номерах, бо хто б ним зараз користувався? Так поруч з нашим кордоном у 2015-му році намагалася вижити не одна східноукраїнська сім'я.

Відверто: мене це дратувало. Я не могла змиритися з тим, що нікому немає діла до очевидців подій весни та літа 2014-го року. Словаччина переживала міграційну кризу, яка досягла кульмінації влітку 2015-го на так званому "Балканському маршруті". Десятки волонтерів проїхали сотні кілометрів зі спальними мішками, їжею та підгузками до Угорщини й Сербії. Це в кращому випадку, а у гіршому – мігранти, які чекали на кордонах на півдні Європи, ставали об'єктом політичного суперництва між популістами та екстремістами. Вимушено переміщені зі Сходу України люди, котрі були в нас під носом, залишалися для всіх непоміченими. Як і війна, яку росіяни розв'язали проти України в 2014-го році.

У ніч на 24 лютого 2022 року я їхала потягом зі Слов'янська до Києва. Українці пережили пекельно важкий перший день російського вторгнення. Я тоді провела на Донбасі 12 годин. Після блискавичних візитів до Краматорська та Бахмута ми з колегами-журналістами вирішили переїхати зі Східної України до Києва, незважаючи на неминучу загрозу, пов'язану зі спробою росіян оточити місто. У потязі я прочитала повідомлення від фотографки Зузани Ґоґової, із якою ми буквально кілька місяців тому розпочали мапування життя на словацько-українському прикордонні. Того ж дня вона вирушила до Ублі, щоб задокументувати унікальну подію – уперше в історії незалежної Словаччини десятки тисяч людей наближалися до нашого кордону, щоб знайти безпечний прихисток. Замість допомоги вони зіткнулися з державою, яка цього не очікувала. Моя колега з розпачем спостерігала, як сотні матерів із дітьми посеред ночі застрягли на кордоні. У перший день російського вторгнення там не було нікого, хто міг би допомогти прикордонникам. Винятком стали кілька місцевих волонтерів, котрі приїхали власними автомобілями, щоб відвезти сім'ї до найближчого міста Снина. У жінок не залишалося вибору, тому довелося терпіти нескінченні години морозної лютневої ночі просто неба. За два кілометри від найближчого села вони чекали чоловіків і братів, які поспішали машинами на Схід Словаччини із Чехії або Німеччини, де до цього часу заробляли собі на життя.

Минуло кілька днів, доки надійшла допомога у вигляді теплого чаю, ковдр, розуміння й прийняття. Завдячувати можна волонтерам, громадському сектору, церквам та старостам прикордонних сіл. Староста Ублі Надежда Сіркова навіть попросила виписку з лікарні, щоб повернутися додому й організувати допомогу. Про-

те неможливо було й далі не помічати тисячі людей, які щодня перетинали прикордонні переходи в Ублі, Вишньому Німецькому, Великих Сельменцях чи Чорній-над-Тисою. Лише за перші два тижні наш кордон з Україною перетнуло близько 200 тисяч людей.

Ще до початку Великої війни, як українці звикли називати події після 24 лютого 2022 року, мене турбувала насамперед непідготовленість. Я знала, чого очікувати, оскільки вже вдруге спостерігала за шляхом переміщених осіб в Ужгороді. Місто мене приємно здивувало. Ранньою весною 2022-го центром усіх подій для мене став колишній ресторан "Дельфін" на березі річки Уж. У закладі вже давно не відбувалося жодних світських заходів, святкувань весіль чи днів народжень. Натомість він став пунктом видачі їжі так званого "Гастрономічного батальйону". Щодня перед його дверима вишиковувалася черга. Обідати приходили переселенці з Волновахи, Херсона та Ірпеня. У "Дельфіні" готували бутерброди, супи й другі страви, привозили навіть десерти з усіх усюд. Якщо Ужгород чимось і славиться, то своїми тортами та десертами. Переселенців обслуговували офіціанти-волонтери, готували їжу кухарі-волонтери, чистили картоплю й моркву теж волонтери. Вони прибирали, організовували та записували завдання для інших волонтерів. Повідомлялося, що лише тут годували майже 7 тисяч людей щодня. У мене з'явилася думка: було б влучніше перейменувати "Дельфін" на "Бджолу".

Обличчям цього місця для мене стала Юлія Рогова-Єгорова, ужгородська художниця та керамістка. Разом із чоловіком, режисером В'ячеславом Єгоровим, вона мала кіноклуб поруч із рестораном. Після початку повномасштабного вторгнення заклад перетворили на універсальний простір для дітей. Дітлахи приходили до Юлії подивитися казку, зробити вазу на гончарному крузі чи помалювати. Я чула від українських психологів, що чим більше танків малювала дитина, тим менше їх залишалося в її пам'яті. А найпопулярнішою була робота з глиною. Діти могли її місити, поки вона повністю не висихала. Одного разу вони здивували мене проханням: "А ти можеш зліпити кажана?"

Коли вмикався гончарний круг, уся малеча скупчувалася біля Юлії, а вона скеровувала дитячі долоні. Ніби на вогонь, дітлахи зачаровано дивилися на глиняні миски та вази, що з'являлися на

світ. На думку Юлії, це був найкращий спосіб зняти приховану напругу в дітей. "Глина розслабляє розум, тіло, допомагає відчути себе тут і зараз. Вона ніжна та м'яка, як масло. Світло-сіра глина зі сріблястими часточками, яку я використовую, – наша, закарпатська. Саме тому край ще називають "Срібною землею". Схожа на якісну ісинську глину й має цілющі властивості", – Юлія описувала користь цього матеріалу. Там, де не могла допомогти робота з глиною, за справу бралися професіонали.

Одного разу Юлії зателефонували зі спортивного залу, у якому кілька сімей на початку вторгнення знайшли тимчасовий прихисток. Міські осередки прийому вимушених переселенців були переповнені без надії на зменшення кількості людей. Тому в Ужгороді також облаштовували своєрідні гуртожитки для ВПО в шкільних спортзалах і громадських центрах. Із телефонного дзвінка майстриня дізналася, що в тому залі проживає одинадцятирічна дівчинка, яка не може заснути вже третю добу поспіль. Завдяки волонтерам вдалося знайти фахівця, котрий оглянув дитину й виписав необхідні ліки. Поки Юлія описувала мені травму дівчинки, у двері кіноклубу постукали. Увійшла пара. Чоловік та дружина представилися психотерапевтами з Києва. Запропонували допомогу дорослим, яким необхідні розмови чи поради. Безкоштовно.

"У перші дні (вторгнення) у нас було двадцять психологів, котрі змінювали одне одного. Були дуже активними, але зараз усі вигоріли. Якщо Ви не проти, можемо почати з них", – запропонувала Юлія. Терапевти погодилися.

Після початку Великої війни Ужгород став зовсім не таким, яким я пам'ятала його з 2015-го року. Переселенці більше не розчинялися у натовпі. Їх було так багато, що в березні 2022-го пішохідний міст нагадував київське метро в годину пік. У "Дельфіні" я поступово знайомилася з людьми з Бучі та Харкова й довідалася про обставини, за яких вони покинули свої домівки. Найбільше вразила історія психологині Катерини Шутальової. Доведені до відчаю батьки в селі Врубівка Луганської області, напередодні російського вторгнення запхнули їй одинадцять дітей у фургон. Катерині довіряли, адже знали, що вона вивезе дітлахів у безпечне місце. На нещастя, вона привезла їх до Харкова, а вже наступно-

го дня місто почали обстрілювати російськими ракетами. Волонтерка не вагалася ні секунди. Того ж ранку, 24 лютого 2022 року, зібрала власних та доручених їй дітей і вирушила на Закарпаття. Найважливіше було виїхати якомога далі від російського кордону.

Через кілька місяців мені знову захотілося відвідати кіноклуб біля "Дельфіну". Юлія надіслала мені повідомлення: "Приїжджай до "Світанку", у нас репетиція вистави". Частина вимушених переселенців після відступу росіян змогла повернутися до своїх домівок, але хтось надалі залишався в Ужгороді. Ба більше, вирішив протистояти злу іншим способом – красою та мистецтвом. Власне так я дізналася, що подружжя Єгорових заснувало в Ужгороді аматорську театральну студію "УЖіК". Тож цього разу я їхала до міста над Ужем заради того, аби пересвідчитися: навіть у найскладніші моменти люди здатні творити.

Кажуть, туристичний комплекс "Світанок" неподалік "Кальварії" колись слугував кінотеатром. Однак ніхто з місцевих жителів не пам'ятав, аби там коли-небудь щось показували. Коли я увійшла в приміщення, на мене подуло "сирим" холодом. Переді мною була глядацька зала. На сцені Нікіта Марковський обмінювався репліками з Олексієм Дашковським. Я опинилася на репетиції драми абсурду "Чекаючи на Ґодо" Семюеля Беккета.

Із першого погляду було зрозуміло, що в залі, крім репетицій, тривала й реконструкція. З появою театралів відбулося й ще одне пожвавлення. Компетентні особи почали цікавитися дахом, що протікав, і запліснявілими стінами. Після останньої репліки, режисер В'ячеслав Єгоров розчулився в глядацькій залі: заплакав над "Освідченням у коханні" Альфреда Шнітке. Я скористалася нагодою й стала домовлятися про зустрічі з акторами, які в травні 2022 року розпочали театральний сезон виставою Шекспіра "Король Лір". Я чітко знала, що хочу їх запитати про те, як це – вийти за межі власних кордонів?

Акторка Юлія Горєлкова не могла заснути в ніч із 23 на 24 лютого. Близько другої години вона все ще гортала стрічки соцмереж і раптом натрапила на відео з президентом Володимиром Зеленським. У пам'ятній промові він звернувся до росіян. Президент казав, що намагався зателефонувати Володимирові Путіну, але по той бік – мовчання. Він також повідомив росіянам, що Москва наказала військам чисельністю 200 тисяч осіб, які перебували вздовж російсько-українського кордону, рухатися вперед. Зеленський рішуче заявив: "Ми будемо захищатися!"

"Я помітила, що президент був засмученим і одразу подумала: за кілька днів обов'язково щось відбудеться. Старший син, котрий повернувся з гуртожитку додому, теж не спав. Він працював над завданням із програмування. Я знову пішла спати. О четвертій ранку розбудив син. Я продовжила переглядати соціальні мережі й натрапила на Путіна. Коли він розпочав свою промову, на вулиці було тихо, а коли завершив, то почався гуркіт", – Юлія описувала момент, коли зрозуміла, що почалася велика війна й вибухи ймовірно зачеплять і її дім в Чугуєві. Наступні кілька хвилин вона сиділа мовчки та вагалася, чи будити чоловіка.

Через 3 тижні Чугуїв опинився в російських кліщах. Аптеки й крамниці спорожніли. Юлія розуміла: якщо не виїхати з міста, то її хворий батько залишиться без необхідного лікування. "Ми дуже боялися окупації. Не так обстрілів, як окупації. Я не хотіла жити "під росіянами". Не змогла б бути в постійному страху. Вибухи – жахливо, але найгірше – жити в тоталітаризмі", – підсумувала жінка. Вона взяла із собою в евакуаційний фургон лише найнеобхідніші речі. Чим менше сумок, валіз, тим більше людей. Дверцята машини грюкнули, і Юлія з родиною вирушила в невідомість.

"Ви здивуєтеся, але я проспав 24 лютого!" – Олексій Дашковський сказав це так безтурботно, ніби хотів хоч би на мить пом'якшити серйозність теми. На момент вторгнення він працював учителем англійської мови в Ірпені, у школі №3. Прокинувшись уранці й розуміючи, що спізнюється на роботу, чоловік одразу ж зателефонував колезі, щоб та приглянула за його учнями, бодай кілька хвилин. Однак вона вражено запитала Льошу, чи той, бува, не впав із дуба. Почалася війна!

"Я навіть не уявляв, що нас чекає. На другий чи третій день, коли вже горів "Жираф" (торговий центр на межі Ірпеня та Бучі – прим. авт.), я усвідомив, що ситуація направду серйозна. До того моменту я сподівався, що нас просто полякають кілька днів і все закінчиться, але все склалося інакше. Бої почали затягуватися, кулі літали всім містом щодня, а на початку березня почало долітати і до нашої вулиці. Одного разу мені стало так страшно… Усе, про

що я міг думати, – бігти до церкви й молитися. Навколо все руйнувалося. Я відчував себе кроликом на полі", – згадував Олексій.

П'ятого березня чоловік зрозумів, що потрібно їхати. Він більше не міг ні спати, ні їсти, ночами мав панічні атаки в очікуванні найгіршого. "Ранки були "веселішими". Вийдеш на вулицю і якщо пощастить, побачиш якусь живу істоту. У місті зник хліб, а черги за макаронами вишикувалися на кілометри. Тим, хто займався мародерством, залишали повідомлення з погрозами про розстріл на місці. Я зібрав кілька речей у рюкзак, і волонтери відвезли мене до розбитого мосту в Романівку. Там були наші солдати. На мене нахлинуло відчуття: це – найкращі хлопці. Вони допомогли мені перестрибнути через дошки, складені над річкою. Добре, що я поїхав. Того ж дня російська колона просунулася аж до околиць Ірпеня".

Нікіта Марковський 26-го лютого мав вилетіти до Ізраїлю. Він працював на телебаченні. І оскільки планував зробити серію інтерв'ю в ізраїльських зірок, то тієї ночі, коли росіяни розпочали вторгнення, завершував підготовку до роботи. "Під ранок я ліг, але так і не зміг заснути. Щойно заплющив очі, як пролунало "ба-бах". Я вийшов на балкон. Було темно. Усі спали. За нашим будинком є ресторан. Подумав, що хтось святкує й, можливо, я чув салют. Знову ліг і знову почув "ба-бах, ба-бах", але більше не звертав уваги на звуки. Прокинувся лише о другій дня!" – розповів Нікіта. Про початок Великої війни довідався від сестри.

Хлопець швидко зібрався. Наївно сподіваючись, що потрапить до Ізраїлю, кинув у валізу весняний одяг. Однак сестра Нікіти заявила: вони повинні негайно їхати до Львова. Хлопець міркував інакше. Усі українці ринуть до Львова, місту загрожував колапс. Так було прийняте рішення вирушити до Ужгорода! Нікіта згадував: "Таксист висадив нас на вокзалі. Але в перший день людей без квитків на потяги не пропускали. Ми сумно стояли на пероні. Раптом до нас звернулася провідниця: "Ну що, сідаєте?" Ми знизали плечима, мовляв, у нас немає квитків. Вона все одно пропустила й не взяла ні копійки. Згодом від неї довідалися, що її родина сидить у підвалі в Чернігові. Ужгород, розташований на іншому кінці країни, видавався тоді найбезпечнішим містом. Шкода тільки, що я приїхав сюди з весняним одягом!"

Нікіта не встиг завершити думку, як увесь колектив голосно розсміявся. Навіть я не втрималася від сміху. Війна – смертельно серйозна річ, але ви не повірите, як добре тому, хто зуміє над нею посміятися!

Хлопець був серед перших переселенців, котрі прибули до Ужгорода вранці 25-го лютого. Тоді ж на залізничному вокзалі зібралися й перші волонтери. Я мала змогу спостерігати за їхньою роботою під час свого другого візиту до Ужгорода в березні 2022р. Волонтери розставили намети посеред залізничного залу, де пропонували чай, бутерброди, практичну інформацію, а також медичну та психологічну допомоги. Надавали підтримку й тим, хто їхав далі через кордон, зокрема зі Словаччиною. Особливо пам'ятним спогадом для Нікіти стало знайомство з помічницею Вірою. "Ми були першими переселенцями й коли вийшли з потяга, вона не знала, що з нами робити. Ми її запитали: "Куди тепер?" Вона відповіла: "Пошукаймо в інтернеті". І знову всі розреготалися.

Нікіта Марковський вирішив, що допомагатиме в "Дельфіні". Згодом до команди долучився й Олексій, згадуючи: "Мій шлях до театру пролягав через цю ж кухню".

Одного дня Ужгород заполонили афіші. В'ячеслав та Юлія Єгорові шукали акторів для вистави Вільяма Шекспіра "Король Лір". Король, три доньки, кожна з яких прагне довести батькові свою любов. Найвідданіша дочка – Корделія (роль виконує Юлія Горелкова) – помирає. Над її тілом помирає й король Лір, якого виконує Олексій.

"Ми й гадки не мали, за що беремося" – Софія Алмаз, наймолодша, 17-річна учасниця трупи, приєдналася до розмови. Чого варте ім'я з прізвищем – Софія Алмаз ("алмаз" з російської – "діамант" – прим. авт.), наче створене для акторки. До того ж одразу видно, що в дівчини – талант із народження. Приїхала до Ужгорода з Кривого Рогу з мамою та братом навесні. Уже за кілька місяців після приїзду Софія почала вивчати акторську майстерність в Ужгородській академії культури і мистецтв.

"Найважчим періодом були перші 2-3 тижні після приїзду до Ужгорода. Ти не маєш знайомих, не знаєш, що робити цілими днями. Ще й погода: ні зима, ні літо, ні весна, ні осінь. Словом,

якийсь холодний кошмар. Щодня стоїш у черзі. Одного разу мама сказала, що помітила оголошення, де великими літерами було написано: "КАСТИНГ". А під ним – "Король Лір". Ми не знали, чи це якийсь театр, чи вистава, у повідомленні ще мовилося про документальний фільм. Але навіщо туди йти – я не розуміла!" – розповіла Софія. 3 квітня 2022 року їй повідомили, що вона пройшла кастинг, і надіслали текст. Лише прочитавши його, дівчина усвідомила: знайшла свою першу в житті роль – Гонерильї, старшої доньки короля.

26 травня актори вже виступали на сцені центру дитячої та юнацької творчості "ПАДІЮН". Зал був повний. Прийшов увесь "Дельфін"! "Перший раз на сцені – як перед стратою! Наш художній керівник, заслужений артист, каже мені: "Олексію, не бійся, будь справжнім. Не бійся, все вдасться", – Льоша зімітував колегу. "Кожен вихід на сцену – як іспит в університеті. Це – нерви. Екзаменатор – твій глядач, він усе бачить. Навіть нашому режисерові Славіку казали, чи він була не здурів, коли вирішив ставити Шекспіра з акторами-аматорами. А тут Беккет і театр абсурду! Але ми це зробили!"

Олексій уже не уявляє життя без театру. Він би страшенно нудьгував. До того ж колеги-актори для нього вже мов рідні.

"Пам'ятаєте, як це сталося?" – спитала Софія тих, хто був поруч. "Про нас знімали документальний фільм. За задумом режисерів, ми мали проводити час разом: ходити на каву, будувати команду. Звісно, у той час ми цього точно не робили!"

Всі знову розсміялися.

Олексій продовжував: "Режисер Діма знімав про нас фільм. Він хотів зафіксувати, як створюється театр під час війни. Каже мені: "Льошо, нам треба їхати до Ірпеня". А там – зруйновані будівлі, повний безлад. Він хотів це все відзняти. Я кивнув, на що він попередив: "Я страшенно хроплю". Ось так після прем'єри ми поїхали до Ірпеня. Камера вела мене. Вийшов сусід із коментарями, що я, мабуть, знімаю кіно. Отож камеру ввімкнено, Діма все записує. І тут ми не можемо відчинити двері квартири. Нічого не залишається, як лізти через вікно. Мені хотілося плакати, обійняти сосни, а він зі своєю камерою. "Дімо, забери камеру, дай мені хоча б носа видути". Найстрашніше було, коли ми їхали в потязі:

він хропів так, що мене скидало з ліжка. Цим хропінням можна було б убити Путіна".

Знову пролунав регіт.

Одного разу, за словами Олексія, режисер сказав їм: "Будемо разом шукати любов". "Яку любов?!" – нетерпляче вигукнула Софія. "Той убив того, а інший зрадив. Ні, про любов не може бути й мови!"

В'ячеслав тоді сказав ще одну фразу: "Не ракети переможуть Путіна, а любов", – продовжував Льоша. "Саме про це і є наш театр – ми шукаємо світло у складнощах і абсурді. Це – наша боротьба без кулеметів. Війна духовна. Адже чим ще є ця боротьба добра зі злом, світла з темрявою? І тому в мені є відчуття: те, що ми робимо, – це все заради підсилення світла. Кожен із нас на своєму місці. Коли люди виходять із залу й кажуть, що вже годину-дві не думають про війну, бо прожили виставу, плакали та сміялися, мені здається, що нам вдалося їх оживити".

Так дійшло до мого наступного питання: що допомагає людині долати власні обмеження?

Актори замислились. Існує формальна межа між сценою й залом для глядачів. Фізична межа. Просто під час гри відбувається обмін енергією. Символічна межа зникає, зал реагує, і актори та глядачі стають частиною спільного простору.

"Сцена – це сила! Вона нематеріальна. Її неможливо виміряти. Ця сила, добро і життєрадісність наповнюють мене. Коли я виходжу на сцену, з'являється хвилювання. Я розумію, що те, що виконую перед глядачами, не можна виправити, неможливо повторити, якщо помилюсь. І навіть якщо це не буде ідеально й п'єсу гратимуть непрофесійні актори, це таки буде видовищно. Театр – це не сума якихось механічних дій. Його потрібно прожити, співпережити. У мене є страх сцени, але я не відчуваю, що роблю помилковий крок. Вихід на сцену – логічне продовження мого характеру, те, що роблю з радістю. Це – не стрибок у холодну воду, а повільне входження в тепле море", – із захопленням розповідала мені Юлія Горєлкова, а всі інші слухали й мовчки й кивали на знак згоди.

Наприкінці 2022 року мені зателефонувала Юлія Рогова-Єгорова. Вона шукала поради, який словацький театр міг би зацікавитися постановкою п'єс з участю вимушених переселенців. Я одразу ж подумала про Театр ім. Олександра Духновича в Пряшеві. Зрештою хто ще прийняв би українську трупу, як не русинський театр? Ми разом подумали, до якого колективу було б краще звернутися в Словаччині. Мене тішила думка, що одного дня актори з обстріляного Харкова чи Ірпеня зможуть вийти на сцени словацьких міст і разом зіграти "Короля Ліра" чи "Ґодо" перед словаками та українцями. Особливо перед тими, хто, як і вони, знайшов тимчасовий, чи вже й постійний дім у нових містах. Ми спільно, хоча б на кілька годин, зможемо "шукати світло у важкості та абсурді", як казав Олексій.

BeBe
EL PUENTE

Майбутнє кордону

Коли влітку 2021-го року я почала поступово збирати матеріали для написання цієї книги, однією з перших зупинок був не кордон, а офіс Словацького товариства зовнішньої політики в Братиславі. Я прийшла до Олександра Дулеби – аналітика з багаторічним досвідом. Він один із небагатьох людей у Словаччині, котрому вдається з необхідною відстороненістю розмірковувати про територію на схід від нашого кордону. Я шукала не лише порад й контактів. Цікавив і досвід співрозмовника щодо роботи зі словацько-українським прикордонням, і власне бачення майбутнього на цьому рубежі. Я ніби спрогнозувала відповідь. Пан Дулеба був серед незначної кількості експертів, котрі роками стверджували, що Україну потрібно привести до Європейського Союзу (ЄС) хоч би для того, щоб допомогти Східній Словаччині.

Дослідження підтверджували це. Вони показували, що маргіналізовані віддалені куточки країн, які впродовж багатьох поколінь були відрізані кордонами від інших регіонів і ставали символічними глухими кутами, можуть швидко піднятися, якщо матимуть доступ до територій, розташованих по той бік кордону. Конкретним прикладом є австрійський Бургенланд, хоч варто зазначити, що цей регіон мав суттєву перевагу – близькість до двох столиць – Відня й Братислави. Навіть за часів холодної війни Бургенланд був найдепресивнішим регіоном Австрії. Усе змінилося, коли стало зрозуміло: і Словаччина, і Угорщина прямують до ЄС. Простір між цими трьома країнами почав лібералізуватися. Після вступу Словаччини до Євросоюзу її громадяни стали переїжджати до Австрії. Молоді люди із сім'ями їхали переважно задля того, аби відшукати там доступніші житло або послуги. Згодом Бургенланд став одним із регіонів Австрії та Європи, який найдинамічніше розвивається.

Наша розмова з Олександром Дулебою почалася його розповіддю про супровід на східнословацькому та закарпатському кордонах у 1997-му році відомого оксфордського професора, історика Тімоті Ґартона Еша.

Гість приїхав у цей куточок Європи, щоб перевірити на практиці теорію свого американського колеги, політичного теоретика Самуеля Гантінґтона про зіткнення цивілізацій. Еш хотів наживо переконатися, чи у визначенні нових кордонів Європи вирішальними є релігії, що породжують політичні культури або інститути, як стверджував Гантінґтон. Кордон був ідеальною "лабораторією": різноманіття національностей і віросповідань співіснувало в невеликому просторі, розділеному кордоном.

На словацькому боці експедиція відвідала в пошуках ідентичності та поглядів людей 2 місця: корчму й церкву. В основному цікавили церкви – оскільки наприкінці 90-их років у східнословацьких селах з'явилися нові православні храми, які мали поступитися місцем історичним претензіям греко-католицької церкви, що втратила свої святині за комуністичного режиму.

Після Словаччини Дулеба та Еш приїхали на Закарпаття, перетнувши прикордонний перехід "Вишнє Німецьке – Ужгород". За словами словацького експерта, оксфордський професор хотів відповідати середовищу: одягнув шапку-вушанку і взув чоботи. В Ужгороді (де їх супроводжували ще 2 історики з Ужгородського університету), із цікавістю фотографував фасади екстравагантних вілл, що з'явилися вздовж кордону після розпаду Радянського Союзу. Хтозна, що він собі подумав, коли офіціант делікатно попросив закордонних гостей покинути майже порожній ресторан готелю. За словами Дулеби, зайнятий був лише один столик, за яким сиділо четверо чоловіків у коричневих шкіряних куртках. Нічого особливого, просто суворі 90-і.

Через півтора року було опубліковано есе Еша під назвою "The Puzzle of Central Europe"[1]. Він також доповнив текст інсайтами зі своїх мандрів словацько-українським прикордонням. Писав читачам, мовляв, якщо вони хочуть відчути, що таке справжня лінія поділу Європи, то їм потрібно пройти вздовж території, яка простягається між прикордонними переходами Вишнє Німецьке у Словаччині та Ужгородом в Україні. Він порівняв цю межу

з відомим пунктом "Чекпойнт Чарлі" у Берліні. Лінію, яку перетинають в Ужгороді, було подано як західний кордон колишнього Радянського Союзу, а не східний кордон західного християнства. "Я не кажу, що ці країни назавжди приречені на корупцію, хаос і бідність. Насправді існує реальна можливість в тому, що західна Україна та західна Білорусь відновиляться швидше, ніж решта, бо як і країни Балтії, вони були частиною Радянського Союзу лише два, а не три покоління", – писав Еш в есе 1999-го року. Він передбачив, що східнослов'янським країнам знадобиться щонайменше десятиліття, щоб оговтатися від проблем, які завдала комуністична епоха.

Після падіння залізної завіси та розпаду Радянського Союзу на східній околиці центральноєвропейського регіону з'явилася низка ентузіастичних планів. У 1993-му році було створено проєкт тісного транскордонного співробітництва, відомий як "Карпатський єврорегіон". Він мав стати унікальним простором у вузловій точці, де зустрічаються 5 країн: Румунія, Угорщина, Україна, Словаччина та Польща. Мультикультурні та багатонаціональні регіони, які розкроїли історію й відсунулися на більш далеку периферію через наявність кордону, мали започаткувати економічне та культурне партнерство. Однак, як стверджував Дулеба, уряд Владіміра Мечіара у Словаччині в боротьбі за голоси виборців виявив у проєкті спроби начебто угорського іредентизму. Скептично ставився до цього й Київ, який для різноманітності мав бути стурбований тим, що до складу єврорегіону ввійде винятково Закарпаття. Тодішня центральна влада з президентом Леонідом Кучмою жила побоюваннями щодо закарпатського сепаратизму. Саме тому, за словами Дулеби, українці додали ще й Івано-Франківську та Львівську області. Простір на мапі раптово "роздувся" до 15 мільйонів жителів, почав віддалятися від початкових намірів і, врешті-решт, зійшов нанівець.

Друга спроба реанімації прикордоння відбулася на початку нового тисячоліття. У Словаччині при владі був проєвропейський уряд Мікулаша Дзурінди, який, за словами Дулеби, у межах реформи державного управління схвалив конвенції Ради Європи й надав органам місцевого самоврядування свободу дій у співпраці з іноземними партнерами. Але після вступу Словаччини та інших

країн до ЄС характер проєкту Карпатського єврорегіону змінився – із нього вийшла Польща. Саме її воєводства згодом виявилися рушійною силою у використанні європейських коштів; і нині залишаються прикладом для інших. У Словаччині, за словами Дулеби, польський успіх відчувається, приміром, у прикордонному Пряшівському самоврядному краї. "Регіони безпосередньо спілкуються з Брюсселем, створюють власні програми регіонального розвитку й мають пряме фінансування. І ми бачимо, як змінився прикордонний регіон. У 90-их роках наша Північ виглядала краще, ніж польський Південь. Сьогодні – навпаки".

Я повернулася до дискусії з Олександром Дулебою про майбутнє кордону більш ніж через рік. Ми мали нову реальність у Європі: повномасштабне російське вторгнення в Україну та спроби Москви знищити українську державність. План приєднання України до ЄС здавався ще більш нагальним, і тепер ішлося вже не лише про розвиток Східної Словаччини й транскордонне співробітництво.

Понад рік Дулеба допомагав словацькому уряду готуватися до оновлення двосторонніх відносин з Україною. Він був радником прем'єр-міністра Едуарда Геґера, котрого супроводжував у кількох поїздках до України. Цього разу мені було цікаво простежити, як змінилися початкові плани та чому було надано пріоритет після російського вторгнення.

Ще в 2021-му році Дулеба радив уряду: якщо ми хочемо стратегічно змінити наш кордон з Україною із зовнішнього на внутрішній в межах ЄС, нам потрібно підтримати процес європейської інтеграції України. Тому він проаналізував Угоду про асоціацію з Україною й визначив 8 розділів, у яких українці мали проблеми, та міркував, із чим ми могли б допомогти. "Я запропонував 8 угод про співпрацю між нашими та українськими інституціями, щоб допомогти їм імплементувати Угоду про асоціацію й підтримати процес інтеграції. Ще один момент, над яким потрібно було попрацювати, – реформа міжурядових комісій. Неможливо, щоб, до прикладу, Комісія з питань економічного співробітництва та інвестицій востаннє збиралася в 2013-му році. І з того часу – нічого. Водночас у нас насичений порядок денний. Донедавна Словаччина була зацікавлена інвестувати у видобуток газу в Україні, але ні-

caritas
slovakia

хто цим не займався. До того ж це є в наших інтересах", – Дулеба перелічував промахи Словаччини.

Третім пунктом нової форми розвитку словацько-українських відносин мала стати транскордонна співпраця в межах створення Європейського об'єднання територіального співробітництва – ЄОТС, яка відкриває країнам доступ до фінансування з громадських програм ЄС, тобто із джерел, що виходять за межі національних бюджетів і національних фондів Союзу. Ними словаки майже не користуються, за словами Дулеби. Він пояснив: "Я запропонував створити ЄОТС для транскордонного співробітництва з Україною. Зокрема спирався на угоду про транскордонне співробітництво, яку маємо ще з 2002 року. Це не навантажувало б ні бюджети, ні національні єврофонди. Це – вільні ресурси, які ми могли б залучити й використати в стратегії спільного розвитку транскордонного регіону. У сферах охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг".

Саме тому в листопаді 2021-го року в Ужгороді відбулася зустріч Едуарда Геґера з прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем, на якій словаки запропонували українцям план. Україна на нього погодилася. На початку 2022-ого Братислава вже готувалася до візиту (мав відбутися в березні) української делегації під керівництвом Шмигаля, результатом якого став би підписаний пакет із восьми угод про співпрацю у виконанні Угоди про асоціацію України з ЄС. Дулеба планував поїхати до Брюсселя 5 березня 2022 року, щоб обговорити можливості отримання ресурсів із програм технічної допомоги ЄС для цієї співпраці. "До кінця лютого ми мали в планах укласти 8 угод з Україною. Ми це зробили, залишилося доопрацювати кілька деталей, а тут – війна", – додав Дулеба.

Словацький експерт, який на той час також був радником прем'єр-міністра Е. Геґера, одразу ж скоригував свої плани й зосередився на першому завданні зі списку – підтримці статусу кандидата на вступ України до ЄС. За словами Дулеби, словацький прем'єр був першим в історії прем'єр-міністром країни-члена ЄС, котрий на неформальному саміті у Версалі 10 березня 2022 року вніс пропозицію щодо європейської інтеграції України. "Відвідав два раунди переговорів із кожним лідером країн-членів ЄС. Фактично виникло кілька таборів, які виступали проти. У кожного були свої причини. І ми на все готували аргументи. Ми були до цього готові. Також вели переговори з найбільш скептично налаштованими країнами", – розповів радник Геґера про те, як словаки виступили з ініціативою допомогти Києву щодо його європейського майбутнього.

Результат? Україна отримала статус кандидата 24 червня 2022 року.

Тоді ж Словаччина почала публічно говорити про свою участь у післявоєнній відбудові України. До кінця 2022-го понад 300 словацьких організацій, серед них більш ніж 250 компаній, зініціювали свою участь у відбудові України. За словами Дулеби, вони пропонують найрізноманітніші послуги: від очищення ґрунту і води від нафти до будівництва споруд, мостів і доріг; допомоги українським музеям та локальному виробництву тепла з альтернативних джерел.

У період нашої розмови українські міста перебували в темряві внаслідок російських атак на електростанції та розподільні мережі. Дулеба також згадав, що його колега запропонував інноваційну ідею, із якою вони вже ознайомили українську сторону: залізничні локомотиви теоретично можуть стати джерелом електроенергії. Незважаючи на труднощі та війну, кінця якої все ще не було видно, він залишався оптимістично налаштованим – Україна чітко прямувала до Європи, адже перспектива змінилася. Пан Дулеба нагадав, що вже сьогодні світ говорить про відновлення України, яке Захід розділив на кілька частин: невідкладна допомога у вигляді поставок зброї, гуманітарна поміч, енергетична та кредити. За словами Дулеби, Європейський Союз і Сполучені Штати Америки разом виділятимуть близько 3-х млрд. доларів щомісяця в 2023-му році, щоб покрити дефіцит надходжень до державного бюджету України.

Друга й третя частини: фізична реконструкція країни, реформи та європейська інтеграція. "Це – унікальний випадок в історії, коли навіть Сінгапур чи Нова Зеландія сприяють тому, щоб план відновлення України передбачав і її європейську інтеграцію. Бачать у цьому гарантію сталого розвитку України", – із неприхованим ентузіазмом розповідав мені Дулеба в грудні 2022 року.

Мене також цікавило, чи змінилася парадигма політики розширення ЄС. І якщо так, то як саме? Відповідь не здивувала: змінилася, і в дуже позитивному напрямку. Раніше від кандидатів вимагали виконувати власне домашнє завдання. У випадку з Україною було визнано, що тепер це є також домашнім завданням ЄС. "Успіх України – також у наших інтересах. Інакше ми не зможемо стабілізувати ситуацію в Східній Європі. Тепер ми будемо тягнути українців до Союзу. Це була наша словацька теза, і поступово її почали усвідомлювати й інші – нідерландці, французи, німці. Те, як розвиватимуться події в Україні, матиме вплив на всіх", – підкреслив Дулеба.

Зрештою ключовим залишилося питання: як довго триватиме шлях України до ЄС? Якщо все піде так, як треба, то, на думку експерта, переговорні межі для України можуть бути ухвалені вже в 2024-му році. А вже у 2025-му є ймовірність відкриття перших розділів. Словаччина разом з іншими країнами, такими як Польща та країни Балтії, готові простягнути руку допомоги. "В Україні буде 30 регуляційних напрямків. Достатньо десяти країн. Кожен уряд візьме по 3 напрямки, але остаточна кількість залежатиме від того, скільки країн підпишеться. Ми розподілимо роботу відповідно до того, хто, де і як має найкраще налаштовані інституції. Будемо працювати з українцями, і вони повинні зробити все правильно впродовж трьох років. Однак українці повинні виконати умови. Ми знову будемо допомагати їм створювати тиск у Європі. Тож говоримо про фінал у 2028 році", – поділився розрахунками Дулеба.

В оптимальному сценарії ми могли б побачити, як Україна стане частиною Європейського Союзу до 2030-го року. А словацький прикордонний регіон перестане бути крайньою східною периферією Заходу.

Путівник Ужгородом

Це було восени 2013-го року, незадовго до мого 28-го Дня народження. На День всіх святих я зупинилася на кілька днів у себе вдома в Снині. Батьки запропонували поїхати на екскурсію через кордон. І ось, одного сльотавого ранку, ми вирушили до Ужгорода. Просто так, на каву. До цього я була в обласному центрі нинішньої Закарпатської області лише раз, років із п'ятнадцять тому. Та й то не в самому місті, а на ужгородському базарі, куди ми, з двоюрідною сестрою, їздили на експрес-шопінг. Багато людей з прикордонного регіону здійснювали поїздки з такою ж метою. Місто над Ужем вабило дешевою їжею, солодощами, алкоголем, електронікою та широким вибором одягу, зокрема різноманітними підробками (імітаціями всесвітньо відомих модних брендів). Для більшості людей зі Словаччини Ужгород був просто базаром або торговим центром "Дастор", а знайомство з Україною зазвичай зводилося до восьми хвилин в автомобілі або автобусі, які доставляли покупців від прикордонного переходу між Вишнім Німецьким та Ужгородом до супермаркету на вулиці Собранецькій.

Все, що я пам'ятаю з тієї поїздки з батьками, це те, що ми гуляли напів порожніми вулицями в центрі міста. Ми опинилися в кав'ярні на набережній неподалік церкви Святого Георгія, одній з небагатьох, яку відкрили для себе того дня. Пам'ятаю негоду, старі автобуси, туманну липову алею на березі річки Уж, вивіски чеською мовою на обшарпаному пабі, зі стін якого осипалася штукатурка. Хто б міг тоді припустити, що всього за кілька тижнів Україна зіткнеться з подіями, які увійдуть в її сучасну історію як Революція Гідності, більш відома як Євромайдан або Майдан — за назвою площі, на якій вона відбувалася.

Ужгород тієї листопадової осені 2013-го року став для мене відтворенням життя по той бік кордону. Тимчасовим, поверхневим і дуже коротким, радше ескізом, ніж реальністю. Майже 2 роки

потому, одного приємного травневого дня 2015-го року, коли я досліджувала Ужгород у супроводі жителів цього міста, мене осяяло, наскільки обмеженими та оманливими можуть бути перші враження. Колишній образ сірого безлюдного міста розвернувся на 180°. Сьогодні мені соромно зізнатися, що, гуляючи Малим Ґалаґовом, я й гадки не мала, що йду районом, спроєктованим чехословацькими архітекторами у 20-х роках XX ст..

Відтоді я обійшла Ужгород "вздовж і впоперек" незліченну кількість разів. Я знаю, що означає, коли ужгородець каже, що ми зустрінемося біля "України" або "Токіо". Перший торговий центр згорів кілька років тому, другий працює й досі і зі своїми 16 поверхами належить до однієї з двох найвищих будівель в місті. Завдяки індійській спільноті я знаю, де пахне карі і де можна купити знаменитий торт "Ужгород", рецепт якого винайшли відомі ужгородські кондитери, сестра та брат Штефаньо.

Кав'ярні, яку ми відвідували з батьками у 2013-му році, вже немає, але на її місці з'явилися десятки інших. Колись я навіть хотіла написати про них окремий репортаж. Мене зачаровував той факт, що в стотисячному місті, як гриби після дощу, з'являються оригінальні заклади з якісною кавою. Сонні ужгородці приходили за ранковою порцією бадьорості з безтурботністю італійців. Чоловіки та жінки стояли або сиділи біля кав'ярень з маленькими горнятками в руках, обговорюючи роботу, політику чи дітей. Для мене кав'ярні й бістро стали лакмусовим папірцем, який показував, чим живуть люди. Виділити час, щоб насолодитися кавою в закладі, означало розкіш. І ця розкіш ставала доступною широким масам. Похмурі хмари над кав'ярнями заклубочилися лише на початку пандемії коронавірусу в березні 2020-го року. Коли я нарешті відвідала Ужгород у 2021-му році, вивіски на дверях кав'ярень вже вітали мене фразами: "Без паніки, у нас відчинено".

Культуру кавування в Ужгороді не порушила навіть велика війна. Навпаки, кількість клієнтів збільшилася. Деякі заклади пропонували пригостити безкоштовною філіжанкою кави вимушених переселенців. Коли восени 2022-го року російські ракети почали знеструмлювати українські міста, Ужгород, як і інші населені пункти країни, почав радикально економити електроенер-

гію. Вздовж всієї Швабської, площі Петефі, Корзо та Корятовича гули генератори. І кавоварки.

Місто буквально змінювалося на очах. Навіть вічний Ленін, що споглядав з фасаду будинку на перетині проспекту Свободи й вулиці Капушанської, остаточно зник з горизонту. Місцеві жителі жартували про мурал (спадщину комунізму) кажучи, що портрет Леніна на стіні має чудодійну силу! Адже скільки разів муніципальні служби зафарбовували його, стільки ж разів за деякий час обриси вождя знову з'являлися на фасаді. Зрештою, Леніна вдалося перемогти пінопластовим утепленням. У 2022 році місцеві художники намалювали на ньому синьо-жовту синичку.

Кожна вулиця була для мене носієм якоїсь пригоди, анекдоту чи старовинної історії, яка плавно перетікала в сьогодення. Наприклад, вулиця Швабська – названа на честь колишніх мешканців міста, які переїхали сюди наприкінці XVIII ст. з південних регіонів Німеччини. В Ужгороді залишилося не так багато слідів швабів, але на вулиці, що носить їхнє ім'я, досі стоїть будинок Кеслера. Він захований серед офісів і магазинів та чинить опір невпинному тиску забудовників. Кажуть, що саме німці перетворили хащі передмістя на акуратні та охайні сади. Читаючи про них есе[1] титулованої знавчині Ужгорода, письменниці Тетяни Літераті, я згадала візит до східноукраїнського містечка Нью-Йорк у 2019-му році. Колишнє Новгородське повернуло собі назву, яку дали йому німецькі меноніти-переселенці. Центральна вулиця Садова або Гартенштрассе – це все, що залишилося від німецьких поселенців у Нью-Йорку. У 1940-х роках, під час радянських депортацій, німців вивезли невідомо куди. Але нові мешканці Донбасу натрапили після них на сади, виноградники і квітники. Так само зникли й ужгородські німці. Радянська влада заманювала їх, як й інші етнічні групи, що мешкали в регіоні, на кількаденну роботу. Зрештою вони опинялися в ГУЛАГах, звідки багато хто не повернувся. Деякі з них асимілювалися з місцевим населенням. З часом покоління за поколінням втрачало оригінальні звичаї і традиції, а за відсутності німецької школи вони поступово забували рідну мову. За свідченням Літераті, сам представник швабської громади Іштван (Штефан) Кеслер, який жив в Ужгороді на зламі XIX-XX століть, розмовляв і молився угорською мовою.

Однак якщо хтось і мав винятково добру репутацію в Ужгороді, то це були чехи. Міжвоєнний період приніс регіону розвиток, надбання якого використовується і 100 років потому. А тоді місто розташовувалось на території Підкарпатської Русі і входило до складу першої республіки Чехословаччини. Символом чехословацької епохи є колишній урядовий квартал Малий Ґалаґов – той самий, про який я не мала жодного уявлення у 2013-му році. Проте, навіть коротка прогулянка принесе вам відчуття чогось знайомого, чогось близького. Чи то пошта в центрі міста, чи то житлові квартали. Один з них має характерну назву "Рафанда", етимологічне походження якої деякі джерела виводять від чеського дієслова "rafat" (з чеської "сваритися" – прим. перекл.).

У 20-х роках XX ст. чехословацький уряд доручив забудову частини Ужгорода своїм найкращим архітекторам та містобудівникам. Район Малий Ґалаґов знаменитий такими іменами, як Адольф Лібшер молодший, Йосеф Ґочак, Алоїс Дряк та Франтішек Крупка. Останній відомий словакам, зокрема, за проєктом культової будівлі Університету Коменського на площі Шафарика в Братиславі. Ужгород досі прикрашає його Земський уряд, у якому сьогодні розміщується Закарпатська обласна адміністрація. Сучасні ужгородські урбаністи вважають Малий Ґалаґов прикладом архітектурних стилів просто неба і тому хотіли б, щоб увесь район був внесений до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Чеські архітектори були не лише послідовними прагматиками, але й майстрами деталей і гармонії. Вони розробили систему централізованого водопостачання й каналізації, а Ужгород отримав і гідро-, і парову електростанцію. Вони не просто включили до плану землекористування урядову будівлю, військовий штаб чи будинки для оренди житла для чиновників та офіцерів. Вони також подумали про театр, ресторани, кав'ярні, магазини, готель та будівлі, які могла б використовувати громадськість. Ключову роль у плануванні відіграла річка Уж, на березі якої, у 1928 році, ботаніки висадили липову алею. Липи і сьогодні височіють над набережною Незалежності. Її довжина складає 2200 м, що робить алею найдовшою в Європі. У районі також можна побачити погруддя президента Томаша Ґарріґа Масарика, на честь якого названо один з головних транспортних

YAMAHA

мостів, що пролягає над річкою. Неподалік стоїть пам'ятник Мілану Растіславу Штєфаніку.

Деякі будівлі Малого Ґалаґова досі виконують своє первинне призначення. Це стосується і міської в'язниці 1926-го року. Мешканці сусідніх будинків жартують: "Краще жити в домі з видом на в'язницю, ніж у в'язниці з видом на твій дім".

Словаки залишили свій слід і в сучасному Ужгороді. Достатньо прогулятися проспектом Свободи, і перед очима з'являються знайомі обриси житлових масивів. Жовті багатоквартирні будинки були побудовані у 80-х роках минулого століття в обмін на турбіни для газопроводів, які тоді виготовлялися на ужгородському заводі "Турбогаз". Поворотні віхи історії та трансформаційні процеси цієї частини Європи найбільш вдало відображені в житлових масивах міста. На правому березі Ужа видніються залишки австро-угорської та чехословацької епох, тоді як на лівому березі – символи радянської епохи та сучасної незалежної України. Праворуч – угорські винні погреби, ліворуч – міський базар "п'яний ринок". Чому п'яний? Тому що в 90-х роках минулого століття там широко продавали алкоголь, тому й виникла відповідна аналогія. Сьогодні Ужгород також розбудовується бізнесменами з різних куточків України, і місто поступово наповнюється сучасними житловими будинками. Справді, війна змусила бізнесменів в Україні шукати відносно безпечніші місця для своїх інвестицій. Тому колись сонне місто на кордоні пережило у 2022-му році безпрецедентний будівельний бум, який триває й досі.

Хтозна, як усе це нове приживеться в цьому мультикультурному місті. І чи знайде воно своє місце в закладі "Під замком"? Його власник називає свою кав'ярню -музей мініатюрним Закарпаттям і Вавилоном, який ніколи не спить. Якось він розповів мені, що його батько був угорцем, мати – українкою, бабуся – австрійкою, а прозвали його Юрієм-румуном, бо колись він був директором румунської школи. Ще один кумедний момент – власник кав'ярні має прізвище Руснак. Він півжиття прожив у закладі на вулиці Ольбрахта, прикрашеній різними вивісками часів Першої республіки. 71-річний лінгвіст за освітою (володіє сімома мовами!) вважає його чимось більшим за місце, куди гості приходять поїсти традиційні страви: від голубців, фаршированих капустяних кру-

чеників, до сегединського, гуляшу чи борщу. Унікальна місцина живе світськими бесідами, презентаціями книг, виставками, танцями – як і весь Ужгород.

Через роки це місто стало для мене символічним вузлом, де поєдналися дві найближчі моєму серцю країни. Ужгород був брамою в Україну, коли я їхала до Києва чи на Донбас. Водночас він був брамою до Словаччини, коли я поверталася додому. Сьогодні я час від часу відвідую його просто для того, щоб заскочити на каву. І особливо приємно, коли під час довгих розмов з друзями й знайомими, ти п'єш її у них вдома: на затишній кухні або у вітальні.

Епілог

Коли у 2021-му році я почала збирати історії зі словацько-українського прикордоння, я поставила собі мету: написати хорошу книгу. Таку, яка б перенесла читачів у мій рідний регіон на сході Словаччини і після прочитання вони б сказали: це цікаве місце! Я не хотіла писати про скандали чи якісь сумнівні випадки, а про історію, природу і людей, що живуть у просторі, де Захід зустрічається зі Сходом. Так само, як західне і східне християнство символічно зустрічаються в дерев'яній церкві. Я розгорнула мапу, мій погляд ковзав з півночі на південь, природно переходив на інший бік кордону, а з півдня знову повертався на північ. Там було надто багато цікавих місць, дослідження яких потребувало роки роботи для створення окремого книжкового видання. Однак книга могла бути лише одна, тому я позначила на мапі 10 ключових місць, які я хотіла і мала побачити.

Деякі села та містечка для мене теж були невідомими. Я ніколи раніше не бувала у Великих Сельменцях, чи в Чорній-над-Тисою, не знала закарпатської Верховини. Але мандрівки знайомими і незнайомими точками на мапі показали мені, що кожен населений пункт, навіть найвіддаленіший, має особливий шарм, який завжди змушував мене залишатися тут довше, ніж я планувала. Моя супутниця – фотографка Зузана Ґоґова – відчувала те ж саме. Не мало значення: чи ми прямували до підвісного мосту, що вигинався над річкою Латорицею біля села Птрукша (місцеві жителі побудували його, щоб скоротити шлях на роботу в Чорній-над-Тисою), чи були в селі Кострина на православне Різдво, де нас запросили на традиційні вареники, нічну літургію і процесію колядників. Скрізь нас вітали, як своїх.

З подорожей ми привозили безліч вражень і незвичайних історій, а кількість номерів у наших мобільних телефонах щоразу зростала. Досі пам'ятаю, як допомагала колегам із Закарпатської державної телерадіокомпанії в селі Сторожниця, де свого часу більшість населення складали словаки. Я опинилася на щорічному святі сторожницького фольклорного ансамблю "Бетяри", де звучали словацькі народні пісні. Дехто з фольклористів розмовляв зі мною ламаною словацькою, хоча точніше було б сказати

земплинським діалектом, який вони перейняли від своїх дідів і прадідів. І сьогодні цією говіркою розмовляють *сотаки*, що живуть у селах біля Гуменного та Собранців.

А ще маю яскраві спогади про ранкові поїздки потягом, під час яких ми подорожували з Ужгорода в гори над Великим Березним. За вікном у туманному серпанку мерехтів чарівний краєвид, в якому спалахували глибокі жовті та насичені червоні кольори. Вони нагадували чіткі ноти осінньої симфонії. Поки я сиділа, наче зачарована, припавши носом до скла, голови місцевих жителів сонно хиталися з боку в бік. Були й такі, що снідали прямо в електричці. Я пригадую двох чоловіків, один з яких був одягнений у військову форму. Вони спокійно смакували першу їжу того дня. На дерев'яних лавках подорожуючі розклали миски з квашеними огірками, хлібом і тушкованим консервованим м'ясом, відомим як "тушонка". Я не могла не звернутися до літнього пана у військовій формі. Виявилося, що хоч він і був у однострої, але не служив у збройних силах. Хотів би, але його не взяли. Він емоційно зауважив, що віджив своє життя, і якщо комусь і судилося полягти на фронті, то нехай це був би він, а не молоді хлопці, в яких все життя попереду. Ми попрощалися на станції в Кострині, чоловік поїхав далі до Сянок.

Словацький бік прикордоння пропонував не менше особливих та раніше невідомих історій. Виявилося, що периферійний Схід – це не лише ексцентричний художник Енді Воргол, який народився в Пітсбурзі в сім'ї русинських емігрантів з Мікової, а й знаменитий військовий фотограф Роберт Капа. Капа, чиє справжнє ім'я було Ендре Фрідман, мав коріння з нашого Сходу. Хоча він народився в Будапешті, його матір'ю була Юліана Берковіц з Великих Капушан. Тож сьогодні ви можете підняти тост за Капу у великокапушанській пивоварні, яка названа на його честь.

Втім сьогодення словацького прикордоння більш цікаве ніж минуле. Зрештою розмови з чесними і відвертими місцевими жителями завжди зводилися до того, що прикордонним містам і селам бракує елементарного відчуття перспективи. І це стосувалося насамперед робочих місць. Якщо вони і з'являлися, то в малій кількості, без широкого вибору. У той час як політики, незалежно

від партійної приналежності та виборчих періодів, обіцяли гори й доли, колишні здобутки регіону занепадали.

Типовим прикладом є напівзруйнований собранецький курорт, цілющі джерела якого були відомі на всю Угорщину і навіть у міжвоєнній Чехословаччині отримали назву "словацькі Карлові Вари". Сьогодні над історичними будівлями та віллами курорту владу захопила природа, а жителі Собранців залишаються скептично налаштованими, незважаючи на оголошені плани реставрації. З сумнівом у голосі вони запитують себе, коли і чи буде нарешті відновлено історичний курорт. У сусідній Снині вигляд занедбаних цехів колишнього машинобудівного заводу "Вигорлат" дратує місцевих жителів. До революції 1989-го року на ньому працювало 6 тис. осіб, у буремні 90-і там почали звільняти людей і врешті-решт він збанкрутував. Сьогодні в цьому районі працює кілька менших компаній. Тож знову постає те саме питання: кого цікавлять ті, хто живе на окраїні?

Проте, у прикордонному регіоні були й ті, хто знайшов сили, бажання, завзяття розпочати нове і яких не зупинила навіть непередбачувана турбулентність. У селі Улич, неподалік від українського кордону, у 2008-му році дві сестри заснували свою справу. Перший план підприємиць-початківиць, полягав у виробництві шкіряних чохлів на кермо автівок та постачанні їх для автомобільної промисловості. Вони найняли десять осіб, навчили їх – і тут настала фінансова криза. Сестри втратили свої інвестиції, але бажання мати власну справу залишилося, і жінки, зрештою, зробили ставку на гастрономію. На сьогодні, разом з господинями Улича та навколишніх сіл, вони виготовляють традиційні вареники ручної ліпки. І вже давно рахують роботу не кілограмами, як це було на початку бізнесу, а тоннами.

Прикордонний регіон, який дехто досі сприймає як периферію, став центром мого життя. Глянути навіть на мій паспорт – у ньому символічно світиться дата видачі 24 лютого 2014 року – це підтверджує те, що для мене лінія кордону на мапі є не просто обов'язковою проміжною зупинкою. 30 в'їздів в Україну, 30 виїздів з України за 8 років промовляють самі за себе. Прикордонні переходи в Ужгороді та Малому Березному, штампи з аеропортів Києва та Одеси. Впродовж останніх двох років я мала відчуття, що моє

обличчя і торохкітливу валізу на коліщатках на прикордонному переході Убля - Малий Березний вже знають всі прикордонники, митники і українські солдати, які несуть свою службу.

За ці роки мій погляд на прикордоння змінювався, набуваючи нових ракурсів і відтінків. Кожна подорож вчила мене новому, розширювала світогляд. З кожним роком в мені зростало і поглиблювалося відчуття спорідненості і близькості, незважаючи на те, що я жила в Братиславі ще з часів навчання в університеті. Аж поки мені не здалося, що червона лінія на мапі пропонує мені більше простору для самореалізації, ніж столиця. Це вже не лише про моє рідне місто, де живуть близькі та далекі родичі. Це – місце, де я знову відчула гордість за своє коріння. Я повністю усвідомила, що кордон створений не горами чи річками, а людьми. Кожен залишив на ньому свій відбиток, залишив особистий слід, додав нових барв. І тільки від нас самих залежить – об'єднуватиме він нас чи роз'єднуватиме, куди насправді приведе, а де, навпаки, ми його позбудемося.

Примітки

Рухливий кордон

1 Шворц Петер: «*Від периферії до центру. Русинський селянин Юрко Лажо перед приходом у велику політику (1867 – 1918 рр.)*». Dejiny 2/2017, Інститут історії ФФ ПУ в Пряшеві, 2017р..
2 Маґочі Пол Роберт: «*Хребтом до гір. Історія Підкарпатської Русі та карпатських русинів*», Universum, 2016р.
3 Шворц Петер: «*Від плуга до сенаторського крісла. Юрко Лажо та його час*». Universum, 2018.
4 Український інститут національної пам'яті. Історичний календар. 21.1.1919р..
5 Похідне від слова «Русь», яке позначало територію, заселену східними слов'янами. Терміном "руські люди"; називали членів східних церков візантійського обряду.
6 Шворц, Петер: «*Регіональний кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю у міжвоєнній Чехословаччині - об'єднання чи розділення? Паркани, стіни, кордони*». Громадське об'єднання «*Krásny Spiš*»/ досл.перекл. «Гарний Спиш», 2017р..
7 Названий на честь Олександра Духновича, русинського будителя XIX ст., уродженця східнословацького села Тополя
8 Stakcin.eu

Серед вовків і ведмедів

1 На сході Словаччини досі поширені локальні міфи про членів Української повстанської армії, сам термін дехто досі використовує для позначення злочинців.
2 SME, 22. 11. 2019р.. «*Подейкують, на Полонині випускають татранських ведмедів. Природоохоронці спростовують ці чутки*»
3 В регіоні, де проживають русини
4 З русинської: «Так, а що хочете?»
5 Священника
6 Severovychod.sk. «*Луг медової баби (Полонини)*»

Дива з Княгині

1 Мікроавтобуси
2 Depo.ua. «*За що корчмар Розенберг має дякувати волам, газда яких натрафив на солону ропу*»
3 Meteority.com, 2. 3. 2012р.. «*Метеорит з історією – Княгиня*»
4 Karpaty.rocks «*Закарпатський метеорит Княгиня*»
5 Колядка «Коли засвітила ясна зірка»

Дерев'яні церкви

1 Представники вірян
2 9. 1. 2023р.. «*Православна Греко-Католицька Церква*»
3 Вселенський Патріарх Константинопольський Варфоломій, резиденція якого знаходиться в Стамбулі.

Люди, яких немає

1 Надгробках
2 Політичний рух, що виступає за створення та збереження єврейської держави в Палестині
3 Група
4 Проникнення
5 Findagrave.com. Helen Jakubovic Robinson.

Розділене село

1 Zakarpattya.net.ua, 26. 7. 2011р.. «*Село без ГМО. Кам'яницька Гута колись була центром виробництва скла і постачала фрукти аж до Магадану*»
2 Americanhungarianfederation.org. «*Сельменці – село, розділене навпіл*»

Сухопутний порт

1 Архаїчна назва працівників залізниці

2 Представник реформістського крила в комуністичній партії Чехословаччини, згодом підписант Хартії 77

Темрява під лампою

1 Українська правда, 2.4.2021р. «Зеленський: Ввели санкції проти топ-10 української контрабанди»
2 Українська правда, 2.4.2021р. «В РНБО назвали топ-10 контрабандистів, проти яких ввели санкції»
3 Другий президент України Леонід Кучма
4 Ватажок банди
5 Pmg.ua, 25.12.2019р. «Хто і як вбив Михайла Токаря: річниця трагедії, яка забрала життя авторитета Геші»
6 Українська націоналістична партія, мала власні збройні сили
7 Mukachevo.net, 13.7.2015р. «Бійці Правого Сектору нікого в заручники не брали, 12-річний хлопець лише показав їм дорогу в ліс»
8 Членам Правого сектору
9 SME, 19.7.2012р.. «Цигарки з України контрабандою переправляли через тунель під кордоном»
10 Denník N, 24.8.2020р.. «За межею: контрабандні тунелі, вантажівки, дрони, гелікоптери та літаки на українському кордоні»
11 Сленгова назва контрабандистів цигарками
12 Колишній президент України Віктор Янукович
13 Ua-reporter.com, 22.2.2014р.. «В Ужгороді спіймали і прив'язали до стовпа начальника Чопської митниці»
14 Статистика поліцейського корпусу Словацької Республіки. Дані про несанкціонований перетин державного кордону на сухопутному кордоні поза пунктом пропуску.

По-нашому

1 Асоціація співпраці з армією, оборонно-громадська організація у Чехословацькій Соціалістичній Республіці

2 Ґайдош Мар'ян, Конечни Станіслав: Українська меншина в Словаччині як об'єкт і суб'єкт політики (1945-1953рр.) Universum, 2013р..
3 Статистичний офіс Словацької Республіки. Перепис жителів, будинків та квартир 2021р..
4 Aktuality.sk, 8.11.2018р.. *«А тепер по-нашому! Як русини кодифікували свою мову»*
5 Getsko-p.livejournal.com, 28.1.2014р.. *Відкрите звернення до Президента Російської Федерації Володимира Володимировича Путіна»*
6 Kp.ru, 22.5.2014р.. *«Прем'єр невизнаної республіки Підкарпатська Русь Петро Гецко: Закарпаттю з бандерівською Україною не по дорозі!»*
7 Український історик, у 1917 році став першим президентом Української Народної Республіки
8 Media Centr, 10.10.2017р.. «Любомир Белей: Термін «русин» треба заборонити використовувати у значенні «неукраїнець»»
9 Українська правда, 11.11.2020р.. «Русинська карта. Як ми шукали руку Москви і сепаратистів на Закарпатті – репортаж із Ужгорода»
10 Російський націоналістичний політик
11 Зневажливе слово для росіян
12 Як скибка хліба

Майбутнє кордону

1 The New York Review, 18.3.1999р.. «Пазли Центральної Європи»

Путівник Ужгородом

1 Prozahid.com, 23.9.2016р.. «Втрачений Ужгород: останні шваби вулиці Швабської»

ПОДЯКА

Моя особлива подяка людям з прикордоння, які охоче супроводжували нас своїми селами та містами. Вони без вагань запрошували нас до себе додому і ділилися тим, як їм живеться в одній, чи іншій країні. Не всі наші зустрічі потрапили до книги, але люди по обидва боки кордону допомогли мені зрозуміти особливості регіону.

Я також хочу подякувати Центру досліджень Словацького товариства зовнішньої політики за довіру та підтримку.

І зокрема дякую головному редактору Aktuality.sk Петру Барди за ідею книги й підтримку, а також редакторці Мирославі Сойковій.

СТАНІСЛАВА ГАРКОТОВА (*1985)

Журналістка, репортерка народилася в Снині, живе в Братиславі. Закінчила факультет журналістики та працює в ЗМІ з 2009 року. Свій професійний шлях розпочала в онлайн-редакції Aktualne.sk. З 2016-го року працює в редакції новинного сайту Aktuality.sk, де займається переважно іноземними новинами та публіцистикою. У своїй творчості вона зосереджується на репортажах та сторітелінгу – передає історії та свідчення очевидців, людей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях.

Протягом останніх років авторка писала переважно про події у Східній Європі з акцентом на подіях в Україні, куди регулярно подорожує з 2015-го року. Щодо Словаччини головним чином зосереджується на житті мешканців східного регіону країни, особливу увагу приділяє словацько-українському прикордонню. У 2022-му році видала книгу репортажів про російську агресію проти України «Ми ще не вмерли». Того ж року вийшла добірка репортажів чеських, словацьких та українських публіцистів «Хліб із мінного поля», серед яких також був репортаж Станіслави Гаркотової.

ЗУЗАНА ҐОҐОВА (*1990)

Фотографка-документалістка народилася в Чорне-над-Топлеюв, живе в Пряшеві. Під час вивчення екології в університеті Масарика в Брно провела кілька польових досліджень, які наблизили її до документальної фотографії та стилю її роботи. Зузану Ґоґову цікавлять теми, що пов'язують особистий досвід тих, кого вона фотографує, із широким спектром соціальних змін, з якими вони стикаються в просторі та часі. Регулярно фотографує серед людей у Східній Словаччині, на Закарпатті, Боснії та Герцоговині.

З 2019-го року вона фіксує актуальні теми як фотожурналіст для Getty Images і час від часу публікує власні репортажі, наприклад, для Fair Plant або веб-сайту новин Aktuality.sk. Фотографка отримала кілька стипендій для участі в міжнародних майстер-класах з фотографії (NOOR Masterclass, VII Академія, Майстерня Едді Адамса XXXIII). Світлини в книзі створені за підтримки Літературного фонду.

СТАНІСЛАВА ГАРКОТОВА

КОРДОН

Історії зі словацько-
українського прикордоння

Редактор: Мирослава Сойкова
Видавництво: Ringier Slovakia Media, s. r. o.
Українська версія книги © SFPA – Slovak Foreign Policy Association
Переклала на українську мову: Дзвенислава Білоног

Видання підтримано в рамках проекту «Безпечний та інклюзивний кордон між Словаччиною та Україною» – SIBSU, який отримав грант від Ісландії, Ліхтенштейну та Норвегії через EEA Grants. Проект було співфінансовано з державного бюджету Словацької Республіки. Світлини в книзі створені за фінансової підтримки Літературного фонду.

Спільні зусилля на шляху до зеленої, конкурентоспроможної та інклюзивної Європи.

Графічне редагування: Ленка Богачова
Фотографія на обкладинці: Зузана Ґоґова
Світлини в книзі: Зузана Ґоґова

ISBN 978–80–89645–30–5
www.aktuality.sk

Iceland Liechtenstein Norway grants

SIBSU
SAFE AND INCLUSIVE BORDER.

SFPA
Slovak Foreign Policy Association

Їх розділяє лише кілька десятків метрів, але кожне з них знаходиться в іншому часовому поясі. Який парадокс! Адже сонце сходить і заходить над ними одночасно. Історія розділеного угорського села Великі та Малі Сельменці, яке після Другої світової війни, за словами героя фільму *Кордон*, було розрізане радянською владою, як буханець хліба, знайома кожному в прикордонному регіоні. Його мешканці наче з анекдоту про селянина, який жив у кількох країнах, не виходячи за межі свого подвір'я. Село, історія якого налічує понад 600 років, стало жертвою післявоєнної радянської експансії влади.
Коли у 1944 році радянським військам вдалося перейти за Карпатську дугу, вони не покинули територію, що належала спочатку Австро-Угорській монархії, а потім протягом двадцяти років Чехословаччині Масарика. 29 червня 1945 року Москва і Прага підписали договір про те, що Закарпатська Україна (за конституцією Чехословаччини ця територія називалася Підкарпатською Руссю – прим. авт.) стане частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки. Простір, де раніше не було кордонів, почали розмежовувати прикордонними бар'єрами, будували сторожові вежі, натягували колючий дріт.

Книжка репортажів «Кордон» — друга книга Станіслави Гаркотової. Минулого року вийшла її перша збірка репортажів з України "Ešte sme nezomreli" ("Ми ще не вмерли"). Репортерка Aktuality.sk почала спостерігати та передавати в своїх текстах життя словацько-українського прикордоння та долі його мешканців незадовго до повномасштабного російського вторгнення. Восени 2022 року вона знову повернулася до краю на периферії, щоб дізнатися, як велика війна змінила його перспективу. Історії зі словацько-українського прикордоння проілюстровані світлинами Зузани Ґоґової.

›aktuality.sk

ISBN 978-80-89645-30-5

9 788089 645305